

ВИЗНАЧЕННЯ КОРДОНУ МІЖ УСРР ТА РСФРР (1917–1920)

Радянська Українська Народна Республіка була проголошена у Харкові 25 (12) грудня 1917 р. як частина федеративної Росії. До 28 грудня 1920 р., коли було укладено союзний договір між УСРР та РСФРР з визнанням незалежності обох сторін, радянська Україна (в період, коли існувала радянська влада на території республіки) начебто зберігала свою державність. Мало того, 19 березня 1918 р. II Всеукраїнським з'їздом рад була проголошена її незалежність. Але до 28 грудня 1920 р. не існувало формального правового акту, в якому б РСФРР визнала незалежність УСРР. Про реальне відокремлення України теж говорити не доводиться. Тому в цей час на визначення територіального розмежування між УСРР та РСФРР впливали як економічні потреби єдиної радянської держави, так і відносини між двома державними утвореннями, які виникли на території колишньої імперії Романових.

Статус радянської України у цей час не був сталим. Змінювалося й бачення його найближчих перспектив. Обидва фактори найбільш безпосереднім чином впливали на територіальне розмежування між РСФРР та УСРР. Незважаючи на те, що після утворення СРСР і формального перетворення України на рівноправну з РСФРР республіку північний і східний кордон був дещо скорегований, основна його лінія, яка і сьогодні розмежовує Україну та Росію, була визначена у 1917–1920 рр.

На перший погляд, вказана проблематика є добре дослідженою в історичній науці. Існуючі в пострадянській історіографії дослідження можна розділити на три групи.

До *першої* можна віднести узагальнюючі праці про кордони¹. Як правило, вони охоплюють великий хронологічний проміжок часу, тому питанню формування території УСРР в 1917–1920 рр. уваги приділяється недовідно. До того ж у деяких з таких досліджень є суттєві неточності. Так, приміром, працю М.Дністрянського ми називаємо лише тому, що вона була першою з цієї проблематики. Як довідкове видання її використовувати не варто. Окрім неповноти викладеного матеріалу, у праці наявні суттєві фактологічні недоліки. Зокрема, у книзі вказується, що в 1919 р. до складу Росії перейшли 4 повіти «чернігівсько-російського пограниччя»: Суразький, Новозибківський, Білгородський і Грайворонський². Історичною помилкою тут є включення Білгородського та Грайворонського повітів до названого

переліку замість Стародубського і Мглинського, питання про які розв'язувалося завжди в комплексі з Суразьким та Новозибківським — це були чотири північних повіти Чернігівської губернії за дореволюційним адмінподілом. Географічною помилкою є віднесення Грайворонського та Білгородського повітів до «чернігівсько-російського» пограниччя, — обидві адміністративні одиниці нетривалий проміжок часу у 1918–1919 рр. належали до Харківської губернії і з нею ж надалі межували.

Більш детально заявлену проблему розглянуто у колективній монографії В.Боєчка, О.Ганжі та Б.Захарчука³. Зокрема, чимало уваги приділено встановленню лінії кордону між УСРР та РСФРР в 1919 р. Але в цій книзі, які і в попередній, не аналізувалася проблема територіального розмежування між радянськими Росією та Україною наприкінці 1917 — початку 1918 рр., залишилися поза увагою і зміни 1920 р. Окрім того, як у самому тексті, так і в документі, наведеному наприкінці книги, є фактичні помилки, про суть яких ми скажемо нижче. У праці Г.Єфіменка та С.Кульчицького⁴ увага зверталася на принципи визначення кордонів наприкінці 1917 — на початку 1918 рр. Однак у цьому дослідженні залишено поза увагою зміни кордонів між УСРР та РСФРР в 1919 і в 1920 рр.

До *другої групи* праць слід віднести ті дослідження, де предметом аналізу стали зміни в адміністративно-територіальному устрої радянської України в перші роки її існування. З огляду на більш тісну хронологічну прив'язку, проблема кордонів з РСФРР там розглянута більш детально. Зокрема, залучивши цікаві матеріали, територіальні зміни в 1919–1920 рр. прослідкувала М.Дмитрієнко⁵. Разом із цим у її статті бракує деталей, недостатньо чітко простежено механізм та логіка ухвалення рішень, трапляються деякі неточності у датуванні. Це майже не впливає на наукову цінність статті, основою темою дослідження якої є адміністративно-територіальний устрій УСРР в 1919–1920 рр., однак проблема кордонів з РСФРР потребує більш прискіпливого вивчення.

Зміна кордонів з РСФРР є невід'ємною частиною дослідження донецького історика В.Шабельнікова у двох ідентичних за змістом статтях, де він аналізує зміни АТП України в 1917–1921 рр.⁶ Враховуючи насиченість тих років різного роду змінами в адмінподілі, очікувати детального опису механізму встановлення кордонів від автора було не варто. Але, навіть як для такої узагальненої праці, у ній є занадто багато недоліків: помилки фактологічного характеру, вказівки на вагомні зміни кордонів між УСРР і РСФРР в 1919 р. без посилання на джерело, суть яких (названих змін) суперечить ратифікованому УСРР 10 березня 1919 р. договору з РСФРР про кордони, «додумування» (чи, точніше, «придумування») змісту документу, описки

(чи помилки) у назві спірного між РСФРР та УСРР повіту тощо. Натомість у праці О.Сагач таких помилок немає, окрім хіба що вживання аббревіатури «РРФСР»⁷. Оскільки ж основною темою її дослідження був АТП радянської України початку 1920 рр., то зміна лінії кордону між УСРР та РСФРР авторкою простежена поверхово.

Заслуговує на увагу монографія одеського історика В.Кузьменка, в одному з підрозділів якої досить детально аналізується питання про кордон між УСРР та РСФРР⁸. На відміну від більшості дослідників, цей автор чимало уваги приділяє баченню територіального питання більшовицьким центром наприкінці 1917 — на початку 1918 рр. Щоправда, про події 1919–1920 рр. він говорить стисло і в основному посилається не на першоджерела, а на праці інших дослідників, у яких, як вже відзначалося, бувають неточності. Але загалом це одна з найбільш точних і виважених праць із даної тематики.

З огляду на те, що найбільш вагомі зміни в територіальному наповненні «українських» губерній сталися на східному напрямку, актуальними є праці, у яких досліджується формування і організаційне зміцнення Донецької губернії у 1920 р. Їх доречно віднести до *третьої групи праць*, в яких розглядається зміна кордону між УСРР та РСФРР. Зокрема, йдеться про праці В.Шабельнікова⁹. В останній із своїх статей автор нарешті не повторив характерне для своїх попередніх праць твердження про приєднання ще в 1919 р. низки регіонів Області Війська Донського до УСРР, обмежившись посиланням на рішення місцевих органів влади про бажаність такого приєднання¹⁰. Втім, деякі характерні недоліки залишилися, та й процес утворення Донецької губернії аналізується передусім з точки зору місцевих органів. На механізм ухвалення рішення центральними органами влади — як українськими, так і російськими — уваги звертається недостатньо.

Питання про історію створення Донецької губернії розглядає в публікації на сайті Донецького обласного архіву Т.Максимчук¹¹. Однак історія територіального розмежування з РСФРР простежена лише за місцевими матеріалами. Аналіз використаних у публікації документів дозволяє припустити, що вона була написана на основі виданої Донецьким архівом у 2001 р. збірки документів і матеріалів з історії Донецької області¹².

Важливі деталі, які характеризують перипетії передачі частини колишньої Області Війська Донського до Донецької губернії можна віднайти у підготовленій Ю.Галкіним збірці документів¹³. Матеріали підібрані з Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ) та Таганрозького філіалу Державного архіву Ростовської області (ТФДАРО). Акцент в них зроблено на точці зору керівництва Донської області РСФРР. Така спрямованість

цілком логічна для книги, приуроченої до 70-річчя утворення Ростовської області¹⁴. Однак наведені у ній документи майже не відображають точку зору керівництва УСРР, яка на той час відігравала вагому роль. Позиція Кремля теж представлена недостатньо.

Названими вище дослідженнями історіографія проблеми кордонів між УСРР та РСФРР в 1917–1920 рр. не обмежується. Чимало матеріалів можна знайти на безмежних просторах Інтернету. Але чогось принципово нового там немає: наявні у вже вказаних дослідженнях недоліки переважно повторюються і в електронних виданнях, а на принципи визначення кордонів увага майже не звертається.

У більшості згаданих публікацій проблема територіального розмежування між УСРР та РСФРР розглядається з позиції місцевих органів влади або, в кращому випадку, більшовицького центру. Погляди українського керівництва частіше за все залишаються осторонь дослідницької уваги. На наш погляд, дослідника історії України має в першу чергу цікавити позиція керівництва УСРР, яка відігравала значну роль у вирішенні територіальних питань і далеко не завжди була тотожною кремлівській. На неї, окрім волі Кремля, впливала ще й українська дійсність, навіть у тому випадку, коли компартійно-радянські керівники України намагалися її (дійсність) кардинально змінити. Таким чином, поле для дослідження ще досить широке.

У цій публікації автор поставив за мету детально простежити механізм зміни кордону та виявити основні чинники, що впливали на перебіг територіального розмежування. В першу чергу нас цікавив погляд на цю проблему української сторони. Однак при цьому враховувалося, що, попри важливість позиції керівництва України, остаточні рішення з усіх питань, в тому числі і територіального, приймалися в Кремлі. Вказані чинники зумовили дослідницькі пріоритети.

В першу чергу розглядаються постанови компартійно-радянського керівництва. Не менш важливими є офіційні рішення, ухвалені керівниками УСРР, але вони обов'язково перевіряються на тотожність або узгодження з кремлівськими. Поза пильною увагою дослідника залишилися рішення місцевих органів влади, які аналізуються лише в найбільш загальних рисах. Такі методичні підходи визначили і характер використання джерел. Стрижнем джерельної бази стали опубліковані в офіційних виданнях постанови. Другим за важливістю джерелом є ухвали центральних (російських і українських) владних органів, тексти яких вдалося знайти лише в архівах. Різного роду листування, доповідні записки та деякі постанови місцевих органів влади доповнили картину і допомогли зрозуміти атмосферу, в якій ухвалювалися рішення.

Принципи визначення та бачення території радянської України в 1917–1918 рр.

Перший період існування радянської влади в Україні був вкрай коротким. Навіть декларативне існування радянської УНР продовжувалося менше чотирьох місяців — від її проголошення 25 (12) грудня 1917 р. до 18 квітня 1918 р., коли ЦВК рад України провів свою останню сесію, на якій було ухвалено рішення про саморозпуск, а Народний секретаріат реорганізовано в Бюро для керівництва повстанською боротьбою в тилу окупантів. Про фактичний контроль над Україною годі й говорити: керівництво радянської УНР навіть в період найбільшого поширення радянської влади (друга половина лютого за новим стилем) часом не мало жодного впливу на, здавалося б, підпорядковані йому ради. Україна, як, утім, і Росія, перебувала в стані управлінського хаосу. Підконтрольна радянській владі територія України постійно змінювалася. Тому можливостей розмежувати Україну та Росію не існувало. Якщо до цього додати, що лише 19 березня 1918 р. радянська Україна проголосила свою незалежність, то стає зрозуміло, що проблема кордонів мала суто теоретичне та світоглядне значення, оскільки на практиці, приміром у формі договору, вона в той час реалізуватися не могла.

Незважаючи на відсутність конкретних рішень щодо територіального розмежування, цей період став відправною точкою для вирішення проблеми кордонів. Саме тоді були осмислені та прийняті на озброєння ті принципи, за якими територіальний розподіл відбувався в недалекому майбутньому; бачення, яке сформувалося у цей період, так чи інакше реалізовувалося на практиці в наступні роки. Для того, щоб зрозуміти, як формувалися основні засади територіального розмежування, чому саме такою, а не іншою стала територія УСРР, варто звернути увагу на деякі аспекти більшовицької політики в національному питанні до жовтневого перевороту.

Після повалення самодержавства в Росії перед більшовиками постало завдання поширити свій вплив на теренах колишньої Російської імперії. Цій меті слугувала пропаганда гасла про право націй на самовизначення. На відміну від партій, що входили до складу Тимчасового уряду, більшовики мали більш широке поле для маневру. Їх керівники демонстрували толерантне ставлення до українського національно-визвольного руху і часом навіть випереджали його представників у виголошенні національних гасел. Це призводило до того, що, приміром, у червні 1917 р. в есерівській газеті «Дело народа» та меншовицькій «Рабочей газете», Центральна Рада, у відповідь на проголошення автономії України, була звинувачена у «ленінстві в національному питанні»¹⁵.

Ситуація докорінно змінилася із захопленням влади більшовиками. Центральна Рада вмить перетворилася із союзника у боротьбі з Тимчасовим урядом на ворога. Щоб її перемогти, ленінському Раднаркому потрібно було демонструвати відсутність незгод в національному питанні, де однією з найбільш актуальних проблем було формування меж України. До Жовтневого перевороту більшовицька верхівка не означила чітко свого бачення територіального наповнення України. По суті, однак, її позиція була близькою до Тимчасового уряду. Тому Україну вона бачила в межах п'яти губерній — Київської, Волинської, Подільської, Полтавської і Чернігівської (без чотирьох північних повітів). Приблизно цю територію й охоплювала утворена в липні 1917 р. обласна організація РСДРП(б) Південно-Західного краю. В серпні частка більшовиків цього краю становила 22,1% від загальноукраїнської¹⁶. Об'єднання більшовиків Донецько-Криворізького басейну включало в себе Харківщину, Катеринославщину та Донбас. Члени більшовицьких організацій цього краю у серпні 1917 р. становили 67% від загальної кількості більшовиків в Україні¹⁷. Ще майже 11% членів РСДРП(б), переважно з Одеси, Миколаєва та прилеглих до цих міст територій, не входили до названих крайових об'єднань.

Утворення на території України двох крайових об'єднань свідчило про те, що до листопада 1917 р. більшовицьке керівництво не розглядало Україну як єдине ціле. Необхідність боротьби з Центральною Радою змусила ленінський Раднарком визначити своє ставлення до територіальної проблеми і, по суті, визнати кордони України у проголошених III Універсалом межах. Свідченням цьому є рекомендації щодо подальших дій, надані 30 (17) листопада 1917 р. наркомом у справах національностей Й.Сталіним у телеграфних переговорах з представником ЦК УСДРП Миколою Поршем та членом Київського обласного комітету РСДРП(б) Сергієм Бакинським. Сталін наголосив на необхідності скликання Всеукраїнського з'їзду рад робітничих і селянських депутатів з утворенням на ньому Центрального виконавчого комітету рад України. При цьому, за його порадою, «взятися до скликання з'їзду повинні ви — кияни, одесці, харківці, катеринославці й ін., звичайно з Центральною Українською радою»¹⁸ (*курсив авт.*). Хоча у словах Сталіна й пролунали нотки сумніву щодо законності такого визначення кордонів України («Центральна Рада цілком довільно і зверху анексує нові губернії»¹⁹, — говорив він), однак надалі «Україна» для більшовицького центру, як правило, складалася із дев'яти губерній колишньої Російської імперії. З опорою на збільшовизовані регіони України було легше захопити всю її територію.

Після того, як більшовикам не вдалося опанувати скликаний у Києві I Всеукраїнський з'їзд рад, його пробільшовицькі делегати переїхали до Харкова і приєдналися до з'їзду рад Донецько-Криворізького басейну. Об'єднаний з'їзд відбувся 24–25 (11–12) грудня 1917 р. і був проголошений «справжнім» I Всеукраїнським з'їздом рад. Те, що у його роботі взяли участь представники лише 82 рад з існуючих близько 240, причому більшість із них (46) — із Донецько-Криворізького басейну²⁰, не бентежило нову владу — вона вважала себе законною. На з'їзді було проголошено про створення радянської УНР. У резолюції з'їзду зазначалося: «Влада на території Української республіки віднині належить виключно Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів; на місцях — повітовим, міським, губернським та обласним Радам, а в центрі — Всеукраїнському з'їздові Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, його Центральному Виконавчому Комітетові і тим органам, які він створить» (ЦВК)²¹. Стосовно взаємин України з Росією підкреслювалося: «I Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів, визнаючи Українську республіку як федеративну частину Російської республіки, оголошує рішучу боротьбу згубній для робітничо-селянських мас політиці Центральної ради, викриваючи її буржуазний, контрреволюційний характер»²². Для безпосереднього керівництва радянською УНР було створено уряд — Народний секретаріат.

Саме поняття «територія України» стало невід'ємним від словосполучення «кордони України за III універсалом». У ньому ж говорилося наступне: «До території Народньої Української Республіки належать землі, заселені у більшості Українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народної Республіки, як щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини, так і сумежних губерній і областей, де більшість населення українське, має бути встановлене по згоді зорганізованої волі народів»²³. Таким чином, Центральна Рада підтвердила задекларовану ще раніше прихильність етнічному принципу визначення кордонів. Такий підхід не дозволив УЦР включити до складу УНР частину Таврійської губернії — півострів Крим, де українці становили меншість населення. В III Універсалі не згадувалася також і Кубанська область, де на той час утворився окремий крайовий уряд.

Згоді на таке визначення кордонів України з боку більшовицького центру насправді не суперечить його доброзичливе ставлення до створення радянських республік в різних регіонах України, насамперед Донецько-Криворізької та Одеської. Петроградський Раднарком не міг відштовхувати від себе будь-які лояльні сили, тим більше в умовах, коли власна легітимність

була під великим питанням. До того ж значна кількість обласних та губернських рад була на той час реально невідконтрольна нікому: давалося взнаки гасло «Вся влада Радам!», яке на місцях трансформувалося у формулу «Вся влада — місцевим Радам!».

Одеський історик В.Кузьменко, відзначаючи лояльне ставлення Петроградського (чи загальноросійського) Раднаркому до різних радянських утворень на території України, не бере до уваги управлінський хаос та тогочасну самостійність місцевих рад. Він робить такий висновок: «Після перемоги над Центральною Радою більшовицьке керівництво не мало плану створення національного державного утворення на українських землях, а саму Україну воно знову стало розглядати у межах, визначених Інструкцією Тимчасового уряду. Ставлення більшовиків до визначення кордонів України змінилося лише після укладення Українською Народною Республікою мирного договору з державами Четверного союзу».²⁴

На наш погляд, у даному висновку дещо переплутано: в плани більшовицького керівництва взагалі не входило створення національного державного утворення на українських землях. Завданням радянської УНР, як далі й УСРР, саме й було поборення національної державності, щоб згодом знешкодити її навіть на рівні ідеї. Що ж до зміни підходів щодо територіального наповнення України, то автор сам собі суперечить. Між перемогою над Центральною Радою, символом якої стало захоплення більшовицькими військами Києва, і укладенням УНР мирного договору з країнами Четверного союзу часового проміжку не існувало, то ж для подвійної зміни поглядів на територіальне наповнення України (спочатку з дев'яти губерній до п'яти, а потім — знову до дев'яти) часу не було. При цьому історик не наводить жодного аргументу у вигляді документу чи усної вказівки, де б більшовицьке керівництво прямо висловило ідею про обмеження території України п'ятьма губерніями, що могло б знівелювати вказані нами заперечення.

Натомість відомо інше. Підтримуваний Раднаркомом Народний секретаріат від самого початку існування претендував на ті ж території, що й Центральна Рада. Власне кажучи, опанування всієї України було основною метою створення радянської УНР. На цих позиціях стояли навіть ті київські більшовики, які вважали національну проблему «контрреволюційною»: для них саме Центральна Рада була головним супротивником. Харківські більшовики на чолі з Артемом (Федором Сергєєвим) скептично ставилися до ідеї створення Всеукраїнського радянського центру та виступали за існування відокремленої від України Донецько-Криворізької області. Причому сам Артем намагався обґрунтувати це виробничими причинами

(економічна незалежність Донбасу від України), а для представника Катеринославщини Якова Епштейна (Яковлева) висновок про необхідність виокремлення промислового Донкривбасу впливав із визначення українського селянства як куркульського за своєю природою²⁵. Плутанина, за спогадами тодішнього народного секретаря фінансів радянської УНР Володимира Аусема, посилювалася відсутністю визначених директив з боку більшовицького центру, який одночасно дав санкції і на створення радянської України в межах III Універсалу, і на організацію Донецько-Криворізької республіки²⁶. Критикуючи наміри харківських більшовиків «виокремитися негайно в свою самостійну область», Євгенія Бош та В.Аусем називали їх політику «політикою страуса», оскільки марно було сподіватися на те, що «присвоєння вугільно-промислового району якої б то не було назви врятує його від зазіхань Центральної Ради»²⁷.

Позиція киян врешті перемогла. Невизначеність більшовицького центру у питанні Донбасу було знято в березні 1918 р., тобто після укладення Брестського мирного договору. Важливу роль у підтримці територіальної єдності радянської України відіграли перемовини Росії з Німеччиною та зафіксована в мирному договорі з Німеччиною позиція Української Центральної Ради. На засіданні ЦК РКП(б) від 15 березня 1918 р. в присутності В.Затонського та В.Шахрая було вирішено, що на II Всеукраїнський з'їзд рад мають «поїхати товариші з усієї України, в тому числі й з Донецького басейну. На з'їзді необхідно утворити один уряд для всієї України. Всі партійні працівники зобов'язуються працювати спільно над створенням єдиного фронту оборони. Донецький басейн розглядається як частина України»²⁸.

Це дало результати. Донбас надіслав своїх представників на II Всеукраїнський з'їзд рад, який відбувся 17–19 березня 1918 р. в Катеринославі, що, зрештою, і зумовило перевагу більшовиків на ньому. В резолюції з'їзду відзначалося: «Прагнучи об'єднати для боротьби з контрреволюційною Центральною радою всіх трудящих на території України, заволодіти якою намагається Центральна Рада, тобто Україною в межах 3 і 4 універсалів, трудящі маси України розглядають Українську Радянську* Республіку як республіку федеративну, що об'єднує всі радянські об'єднання — вільні міста і республіки як автономні частини Української Федеративної Радянської Республіки»²⁹. Про такий же підхід до територіального питання писав у листі до Раднаркому 6 квітня 1918 р. і М.Скрипник: «Народний

* У той час в україномовних варіантах постанов вживався термін «совітську» (республіку). В даному випадку цитата подається за перекладом, який зроблений пізніше, тому у ній вжито термін «радянську».

секретаріат завжди намагався об'єднати для боротьби з Центральною Радою трудящих усіх місцевостей, на які претендує ця Центральна Рада»³⁰. Таким чином, Україна була оголошена федеративною республікою. Це була федеративність вже незалежної держави, яку проголосив цей же з'їзд.

Наприкінці 1917 — на початку 1918 р. поняття «всіх територій, на які претендує Центральна Рада» не було сталим. Окрім названих восьми основних губерній та материкової частини Таврійської губернії, Народний секретаріат претендував і на інші території. Про бачення українськими радянськими урядовцями названої проблеми свідчить ряд фактів. Так, у телеграмі Народного секретаріату за підписом народного секретаря у продовольчих справах Емануїла Лугановського, надісланій у повітові центри 6 лютого (24 січня) 1918 р., наголошувалося: «Отримав від Голови РНК Леніна, що очолює Російську Федерацію, повідомлення, що в арміях Південно-Західного фронту голодують. Ленін просить застосувати іменем революції все, що необхідно зробити для порятунку армії»³¹. Якщо звернути увагу на форму звернення, то виглядає так, що народний секретар радянської УНР звертається до підпорядкованих йому повітових центрів із вимогою прискорити відправлення продовольства. У телеграмі, окрім міст, що входили у міжвоєнний період (у тому числі і до 1925 р.) до складу радянської України, вказані також Сімферополь, Євпаторія, Керч, Перекоп, Феодосія, Ялта (тобто весь Крим) і Курськ³². Лише на засіданні ЦК РКП(б) від 15 березня Кримську республіку було вирішено проголосити незалежною³³.

Іншим документом, з якого можна зробити висновок про бачення українськими радянськими урядовцями територіального наповнення радянської УНР, є «Інструкція в справі виборів на II з'їзд рад», що була опублікована в газеті «Звезда» 12 березня 1918 р. і надіслана усім губернським радам, території яких Народний секретаріат вважав належними Україні. Окрім тих губернських центрів, що згодом увійшли до складу радянської України, інструкція передана також Кишинівській, Курській, Ростовській та Воронежській «губерським радам робітничих, солдатських і селянських депутатів, в усі міста цих губернь, редакціям усіх газет»³⁴. Знаючи, що у цих губерніях на територіях, прилеглих до України, значну частку становили українці, можна зробити висновок, що Народний секретаріат орієнтувався у своєму баченні кордонів України саме на етнічний склад населення. Цьому можна знайти підтвердження і в інших документах. Однак радянська УНР проіснувала недовго, то ж до втілення таких намірів в життя справа не дійшла.

Більшовицький центр теж визнав етнічний критерій основним при визначенні території України. Це визнання було певною мірою вимушеним, однак не військова загроза з боку Німеччини була його першоосновою.

Принципова відмова від етнічного критерію могла б знищити всі переваги доктрини більшовиків в національному питанні, завдяки яким в неросійських районах колишньої Російської імперії, і насамперед — в Україні, вони виглядали найбільш привабливо з поміж інших загальноросійських партій. Але визначення кордонів за цим критерієм вимагало змін в губернському та повітовому поділі, причому територія РСФРР в такому випадку зменшилася б. Тому Кремль, знову-таки з подачі Центральної Ради, ще навесні 1918 р. намагався обмежити етнічний критерій губернським поділом (тобто територію України — «українськими губерніями»). Приміром, у постанові РНК РСФРР від 17 квітня, в якій йшлося про роззброєння військ, які переходять на територію Росії з України, зазначалося: «Губернії: Курська, Орловська, Тульська, Воронежська, Область війська Донського та Крим навіть за односторонньою заявою Київської ради, яка була відтворена та засвідчена в радіо германського уряду від 29 березня, входять до складу Російської Федеративної Радянської Республіки. З огляду на це, на їх територію не повинні розповсюджуватися військові дії, які ведуться на Україні»³⁵. В наступні декілька місяців у суперечці з підтримуваною Німеччиною Українською Державою Кремль не був занадто категоричним. Однак, коли постало питання про кордони з радянською Україною, поширення етнічного критерію на окремі повіти чи волості не було допущено.

Розмежування з РСФРР в 1919 р.

13 листопада 1918 р., після того, як в Німеччині відбулася революція і вона визнала поразку у Першій світовій війні, Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет (ВЦВК) видав постанову про анулювання Брест-Литовського договору. У ній, зокрема, наголошувалося, що «зобов'язання, які стосуються сплати контрибуції або територіальних поступок, оголошуються недійсними»³⁶. Разом з цим зазначалося: «За основу справжнього миру між народами можуть слугувати лише ті принципи, котрі відповідають братерським відносинам між трудящими усіх країн та націй і які були проголошені Жовтневою революцією і відстоювалися російською делегацією в Бресті. Всі окуповані області Росії будуть очищені. Право на самовизначення повною мірою буде визнано за трудящими націй усіх народів»³⁷. Зазначимо, що у цій постанові знову акцентувалася увага на гаслі про право націй на самовизначення, ідея застосування якого щодо України на той час не була популярною серед більшовиків.

Початок повстання під проводом Директорії засвідчив, що Українська Держава, незважаючи на її пропоміщицький характер, не вичерпала національної складової революції, як це здавалося спочатку. Більшовицьке

керівництво знову вирішило використати національний чинник із користю для себе. Кремль погодився на те, щоб боротьбу за панування над Україною формально очолив Тимчасовий робітничо-селянський уряд України (ТРСУУ), який було створено у Суджі 28 листопада 1918 р. Головою уряду став Г.Пятаков. 30 листопада на засіданні уряду було створено військовий відділ на чолі з Артемом і того ж дня видано декрет про створення Революційної військової Ради Української Радянської армії, до складу якої увійшли Артем, В.Затонський та В.Антонов-Овсієнко. Цьому органу, який замінив Реввійськграду військ Курського напрямку, мали підпорядковуватися «усі збройні сили, які діють на території України»³⁸. Таким чином, Кремль повертався до апробованого досвіду створення радянських урядів в національній оболонці. Про причини такого «прихильного» ставлення до національної форми свідчить телеграма В.Леніна головному Червоної армії І.Вацетісу, надіслана 29 листопада 1918 р.:

«З просуванням наших військ на захід і на Україну створюються обласні тимчасові радянські уряди, покликані зміцнити ради на місцях. Ця обставина має ту хорошу сторону, що позбавляє змоги шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію і створює сприятливу атмосферу для дальшого просування наших військ. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях у нестерпне становище і населення не зустрічало б їх як визволителів»³⁹.

На підтвердження прихильності до права націй на самовизначення РНК РСФРР визнав незалежність радянських Естонії⁴⁰ (7 грудня 1918 р.), Латвії та Литви (22 грудня)⁴¹. Ці декрети були затверджені постановою ВЦВК РСФРР від 24 грудня 1918⁴². Таке ж рішення стосовно радянської Білорусі було ухвалене Президією ВЦВК РСФРР 5 лютого 1919 р.⁴³ Бачимо, що в цьому переліку немає України. Незважаючи на те, що до УСРР в усіх інших формальностях ставлення було таке ж, як і до названих республік, урочистого акту з визнанням її незалежності в 1918 та в 1919 рр. так і не було ухвалено.

Декларативна підтримка діяльності Народного секретаріату, яку Кремль демонстрував на початку квітня 1918 р., не може вважатися легітимним визнанням незалежності радянської України. Слід відзначити, що керівники радянської України після створення Тимчасового Робітничо-Селянського уряду дотримувалися схожих поглядів. Так, 11 грудня на порядок денний засідання уряду було винесено питання про кордони. Їх справді доречніше було б визначити до встановлення радянської влади в Україні. Однак уряд у складі Г.Пятакова, Е.Квірінга, В.Затонського, Артема, В.Аверіна та В.Антонова-Овсієнка ухвалив зняти питання з порядку денного «до визнання

Тимчасового Робітничо-Селянського Уряду України Радою Народних Комісарів РСФРР»⁴⁴. Про те, що такої формальності український уряд справді потребував, але не отримав, свідчить мотиваційна частина телеграми до В.Леніна від 21 січня 1919 р. з приводу невизнання розпоряджень наркомун шляхів сполучення РСФРР О.Невського. Починалася вона такими словами: «З огляду на те, що Українська Соціалістична Радянська Республіка ще не визнана Росією...»⁴⁵.

З приїздом Х.Раковського, незважаючи на те, що визнання з боку РСФРР українська сторона так і не дочекалася, це питання на засіданнях уряду вже не ставилося. Це було логічним наслідком тогочасної позиції Х.Раковського, який у власноруч написаному ним проекті одного з рішень уряду відзначав: «*Временное рабоче-крестьянское правительство Украины создано по постановлению ЦК РКП, является его органом и проводит все распоряжения и приказы ЦК РКП безусловно*»⁴⁶ (мова і орфографія збережена — авт.). Але така позиція не знімала проблеми кордонів.

Після зайняття більшовиками Харкова на початку 1919 р. питання про територіальне розмежування радянської України з РСФРР постало і перед Кремлем. 12 січня в московських «Известиях» було опубліковано досить обтічну постанову ВЦВК про адміністративне управління областей прифронтової смуги України. У ній відзначалося:

«Надалі до встановлення точних кордонів України з Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою з метою безперервності адміністративного апарату та усунення двовладдя у повітах прифронтової смуги України, Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет постановив стосовно адміністративного управління вказаних областей керуватися такими міркуваннями:

1) *Якщо губернське місто знаходиться на території Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки та має, відповідно, своє губернське адміністративне управління, то повіти, що звільняються, переходять останньому.*

2) *Якщо ж губернське місто лежить на українській території: а) до його звільнення адміністративне управління залишається у тому вигляді, в якому воно знаходилося до опублікування цієї постанови; б) після звільнення його усі усталення в ньому губернського адміністративного апарату усі повіти негайно підпорядковуються цьому знову утвореному губернському центру»*⁴⁷.

Ця постанова не дарма наведена без купюр. На її основі В.Кузьменко зробив такий висновок: «Зважаючи на те, що демаркаційна лінія проходила дещо північніше колишніх кордонів українських губерній, то у постанові

йдеться про «повернення» Радянській Росії значних територій»⁴⁸. «Колишніх» в даному разі є ключовим словом для В.Кузьменка, але воно відсутнє у постанові ВЦВК. Немає у цитованому документі й слова «дореволюційних» (губерень). Відповідно, за логікою тексту, чинним можна було визнати існуючий на той час адмінподіл. А він дещо змінився за часів Української Держави. Про його зміни у 1918 р. О.Бойко у зазначає: «Найбільш складною в цей час була проблема східних кордонів. Порівняно з добою Центральної Ради на сході українська влада за гетьманату розповсюдилася на ряд нових територій: Путивльський, Суджанський, Грайворонський, Рильський, Білгородський, Корочанський, Новооскольський повіти Курської губернії, Валуйський повіт Воронежської губернії. На цих землях була створена українська адміністрація. Згідно постанови Ради Міністрів від 14 серпня 1918 р. Путивльський та Рильський повіти увійшли до Чернігівської, решта — до Харківської губерній»⁴⁹.

Власне кажучи, саме формальна належність вказаних повітів до України дала підставу створеному 18 листопада 1918 р. у Суджі Тимчасовому Робітничо-Селянському уряду вважатися українським. Факт розгляду на засіданні уряду від 27 грудня 1918 р. становища в Білгороді та Глухові, як і ухвалене того ж дня рішення про його (уряду) переїзд із Суджі в Білгород,⁵⁰ підтверджує тезу про те, що керівництво радянської України вважало ці регіони українськими. Належність вказаних повітів до України формально не заперечувалася вже згаданою постановою ВЦВК від 12 січня.

На користь нашої тези говорить і рішення особливої комісії при комісаріаті фінансів від 3 березня 1919 р. Слухалося клопотання виконкому Валуйського повітового з'їзду рад, у якому йшлося про потребу надати фінансування за листопад 1918 р. тим освітянам повіту, які перебували на державному утриманні. Мотиваційна частина згоди на таке фінансування з боку УСРР виглядала так: «З огляду на те, що Валуйський повіт постановою гетьманського уряду був віднесений до території України і нова постанова з цього приводу Радянського Українського уряду, за якою Валуйський повіт визнаний таким, що відійшов Російській Радянській Республіці /Воронезька губ/ була ухвалена лише 10 лютого...»⁵¹.

Наведена цитата підтверджує, що в очах українського уряду до початку лютого 1919 р. чинним був гетьманський адмінподіл. Однак цього не можна було сказати про погляди керівництва РСФРР, яке після опанування більшовиками Харкова не поспішало віддати Україні вказані повіти. Саме це, на нашу думку, і спричинило ухвалення 13 січня (опублікована 16 січня) спеціальної постанови Тимчасового Робітничо-Селянського уряду, в якій наголошувалося: «З огляду на природне тяжіння Білгородського повіту до

Харківської губернії, Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України постановив: за клопотанням Білгородського ревкому включити Білгородський повіт до складу Харківської губернії»⁵².

Це рішення українського уряду викликало негативну реакцію керівництва Курської губернії, до складу якої Білгородський повіт входив до революції. Тому вже 27 січня питання про кордони з Росією знову розглядалося на засіданні українського уряду. Приводом для нього, окрім питання Білгородського повіту, стали спроби Орловського військового комісара підпорядкувати собі у військовому відношенні Чернігівську губернію та питання про Грайворонський повіт. Було ухвалено рішення: «Внаслідок заплутаності питання подати запит через т. Чичеріна до Раднаркому РСФРР про включення Білгородського та Грайворонського повітів до складу Харківської губернії і передачу всіх повітів Чернігівської губернії (до складу України— авт.) як тимчасовий кордон»⁵³.

До отримання чіткої директиви з Кремля керівництво УСРР вважало названі повіти частиною УСРР, а представники Курщини — своїми. Щоправда, М. Дмитрієнко наголошує на іншому: «За хронологією документів, що походять з Курських губорганів, та відповідного листування їх з Харковом, можна твердити, що в січні 1919 р. владні структури обох губерній дійшли згоди про належність до України Путивльського та Гайворонського (так в тексті, насправді Грайворонського — авт.) повітів»⁵⁴. На жаль, наприкінці речення, яке є останнім в абзаці, дослідниця не надає посилань, за якими можна було б перевірити істинність цього твердження. На цю тезу М. Дмитрієнко як доконаний факт посилаються інші дослідники⁵⁵, або навіть в дещо скороченому вигляді переписують її без посилання⁵⁶, причому у другому випадку — із залишеною помилкою у назві повіту.

Натомість офіційне листування, яке вдалося проаналізувати автору цього дослідження, свідчить про інше. Про згоду між сторонами говорити не доводилося, тривало жорстке протистояння з територіального питання, яке й спричинило перенесення питання на міжурядовий рівень. Так, 22 січня 1919 р. курський губернський чрезвычайком (термін похідний від російського ЧК — «Чрезвычайная Комиссия» — авт) спрямував до українського уряду телеграму такого змісту: «Згідно постанови ЦВК Рад повіти, що звільняються, підпорядковуються своєму губернському центру. Відповідно повіти Курської губернії, які звільнюються, підпорядковуються Курську, а не Харкову. Прошу Вас негайно зробити розпорядження Білгородській, Путивльській, Грайворонській та іншим повітовим ЧК Курської губернії, які до цього часу підпорядковувалися українському уряду, про те, що вони підпорядковуються Курську, а не Харкову. Про здійснені Вами заходи прошу повідомити Курський Чрезвычайком»⁵⁷.

Це звернення, судячи із вхідних даних, було отримано в Харкові 29 січня і результату не мало. 29 січня та 2 лютого 1919 р. у надісланих на місця телеграмах за підписом керуючих справами українського уряду Кудріна та Грановського (заміна на посаді відбулася 30 січня) вказувалося на те, що Грайворонський повіт перебуває у складі України⁵⁸. 28 січня завідуючий відділом внутрішніх справ Василь Аверін у відповідь на запит поштового відомства зазначав: «Грайворон, Білгород и Ворожба належать Харківській губернії»⁵⁹. 31 січня телеграма подібного змісту була направлена Білгородським повітовим ревкомом до Курська. У ній відзначалося: «Внаслідок телеграми сповіщаю, що Білгородський повіт, відповідно до постанови Робітничо-Селянського уряду України, входить до Харківської губернії. Дивуюся вашій непоінформованості»⁶⁰.

Український уряд бажав залишити (а не забрати в РСФРР) ці два повіти у своєму складі. В Харкові вважали, що питання кордонів між радянськими республіками має бути вирішеним на конференції усіх існуючих на той час радянських республік (Росії, Естонії, Литви, Латвії, Білорусії, України), принципова згода на проведення, ймовірно, була досягнута. Такий висновок впливає із рішень українського уряду. На його засіданні від 31 січня інтереси України на такій конференції було доручено захищати Г.Пятакову та Я.Дробнісу⁶¹, які в той час перебували у Москві. У Москву в готель «Метрополь» через Г.Чичеріна їм було передано телеграму наступного змісту: «Постановою Тимчасового уряду від 31 січня ви делеговані на конференцію радянських республік, котра повинна зібратися в найближчі дні у Москві для визначення кордонів між радянськими республіками»⁶². До ухвалення відповідних рішень на конференції українська сторона збиралася залишити спірні повіти за собою. Про це, зокрема, свідчить телеграма керуючого справами Грановського до Грайворона: «До вирішення питання про Грайворонський повіт на з'їзді окраїнних республік у найближчий час Ваш повіт підпорядковується Харківському губвиконкому»⁶³.

Невдовзі керівництво України отримало пряму вказівку Кремля про необхідність відмовитися від названих повітів. Про це свідчить рішення президії ЦК КП(б)У від 8 лютого, в якому у відповідь на запит Білгородського ревкому зазначалося: «З огляду на отримане розпорядження уряду про перехід Білгородського повіту до РСФРР, а також необхідності безпосереднього підпорядкування Білгородського комітету ЦК РКП... не входить в обговорення доповіді по суті»⁶⁴. 7 лютого 1919 р. була ухвалена, а 11 лютого — опублікована постанова РНК УСРР «Про адміністративне управління на території прифронтової смуги України». Хоча вона лише дублювала вже цитоване нами рішення ВЦВК від 12 січня, але відтепер і для

українського керівництва термін «губернський поділ» став ідентичним поняттю «дореволюційний губернський поділ»⁶⁵. Про це, зокрема, свідчить телеграфне повідомлення Грановського до Москви, Курська, Білгорода та Грайворона: «На засіданні 7-го лютого Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд постановив: вважати Білгородський і Грайворонський повіти такими, що входять до складу Курської губернії»⁶⁶. Після цього керівництво радянської України вже не називало українськими ті повіти, які до революції не належали до дев'яти «українських» губерній.

Формально, однак, питання ще не було вирішено остаточно. 14 лютого український уряд делегував Мальцева та Іванова до Москви для офіційного розгляду питання в українсько-російській комісії. Саме до такого рівня була знижена запланована спочатку чи то конференція чи то з'їзд представників усіх радянських республік. Перед Івановим та Мальцевим було поставлене завдання відстоювати передачу Грайворонського та Білгородського повітів до складу України⁶⁷. Але майже одночасно із цим голова уряду УСРР у телеграмі Г.Чичеріну від 16 лютого зазначав: «Український робітничо-селянський уряд відмовляється від якої б то не було юрисдикції над цими повітами»⁶⁸. І хоча наступного дня уряд УСРР підтвердив делегування представників України до Москви, реально після цього не було жодного шансу для вирішення територіального питання на користь України.

Засідання комісії під офіційною назвою «Міжвідомча нарада з питання про виділення Гомельської губернії та встановлення кордонів з Україною» відбулося 25 лютого 1919 р. при економічно-правовому відділі Народного комісаріату з іноземних справ. Його протокол в 1994 р. опублікували В.Боєчко, О.Ганжа та Б.Захарчук⁶⁹. З цієї публікації можна зробити висновок, що головною дійовою особою наради, яка і зумовила ігнорування українських пропозицій, був («була»), як це вказано на початку документу при переліку її учасників, «Уполномоченный Совнаркома по делам Белоруссии и Литвы С.Гопнер»⁷⁰. В тексті наведеного в монографії документу неодноразово вживається займенник «вона», коли йдеться про Уповноваженого Раднаркому у справах Білорусії та Литви⁷¹. Тобто, за логікою публікації, недвозначно вказується на те, що цим Уповноваженим була Серафіма Гопнер.

Звернення до вказаної авторами монографії архівної справи виявило, що у протоколі наради ініціалів біля прізвища «Гопнер» немає, а займенник «вона» в тексті документу взагалі відсутній. Отож, їх вживання стало наслідком довільного скорочення тексту та дописування ініціалу відповідно до уявлень авторів. Натомість, у 6 томі видання «В. И. Ленин. Биографическая хроника» вказується, що 2 січня 1919 р. В.Ленін підписав мандат

Давиду Гопнеру про відрядження його у Білорусію «для зв'язку і взаємної інформації між урядом РСФРР та Радянським урядом Білорусі», а вже 4 січня о 12 годині дня читав «телеграму уповноваженого РСФРР в Білорусії Д.Ю.Гопнера з Двінська»⁷². У лютому 1919 р. відбувався процес об'єднання радянських Білорусії та Литви, після завершення якого Д.Гопнер став Уповноваженим Раднаркомом зі справ Білорусії та Литви. Що ж до С.Гопнер, то вона працювала в Україні. Зокрема, у протоколі засідання РНК УСРР від 27 січня 1919 р. є запис про призначення «С.И.Гопнер» на посаду члена колегії Наркомату освіти.⁷³ Надалі вона час від часу була присутньою на засіданнях уряду в якості члена колегії. 6 березня 1919 р., вже після того як Д.Гопнер посів посаду представника Наркомату закордонних справ РСФРР при уряді УСРР, на засіданні були присутні обоє Гопнери⁷⁴, причому прізвище представника РСФРР було запроTOCOLьовано з ініціалами.

Співставлення опублікованого документу із архівним виявило й інші помилки. У назві документа переплутано підпорядкованість економічно-правового відділу, під головуванням керівників якого відбулася нарада (у книзі — Наркомату внутрішніх справ, насправді — закордонних). Кількість учасників наради замість 10 вказана 4, причому серед «скорочених» виявилися голова та секретар наради. Згідно монографії представники України склали половину учасників цієї наради (два з чотирьох), тоді як в архівній копії протоколу наради, на яку і посилаються автори книги, вказані інші дані — п'ята частина (два з десятих). Не відображено одногосне голосування за всіма питаннями порядку денного, здогадатися про існування якого (голосування) взагалі неможливо внаслідок не позначеного в публікації скорочення тексту протоколу наради. Таким чином, у якості джерела оприлюднений текст втрачає значення, оскільки він не ідентичний оригіналу чи копії, хоча суть основних рішень стосовно України в ньому вказана правильно.

Стосовно повітів, які нас цікавлять, у протоколі зафіксовано такий перебіг обміну думками та ухвалення рішень. Представник України Іванов наголосив на тому, що Білгородський та Грайворонський повіти тяжіють до України економічно та культурно. Не заперечуючи цю аргументацію, представник Росії Давид Гопнер підкреслив, що доцільніше підходити «з економічної і тактичної точки зору: в економічному відношенні Білгородський повіт, як багатий хлібний центр, має велике значення лише для Великої Росії, залишаючись незначним для України. В тактичному відношенні, у випадку військових невдач України, Велика Росія, раз відмовившись від претензій на Білгородський повіт, тим самим втрачить можливість висунування претензій у майбутньому»⁷⁵. Остаточні аргументи на користь

українського підпорядкування цих повітів були знешкоджені головою наради посиланням на названу нами телеграму Х. Раковського від 16 лютого⁷⁶.

Одноголосним рішенням учасників наради кордони між Україною та Росією, за винятком північної частини Чернігівської губернії, були затверджені довоєнні, міжгубернські, а Перекопський перешийок мав стати кордоном між Україною та Кримом⁷⁷. Щоправда в протоколі було оговорено, що з українського боку договір буде вважатися дійсним лише після підписання Х.Раковським. Втім, враховуючи тогочасне бачення завдань українського уряду самим Х.Раковським, не доводилося сумніватися в тому, що такий підпис буде поставлений. Вже 10 березня 1919 р. рішення наради під назвою «Договір про кордони з Російською СФРР» було затверджено українським урядом. При цьому був присутнім Д.Гопнер⁷⁸.

Раніше, а саме 5 лютого 1919 р., було опубліковано ухвалене 31 січня рішення РНК УСРР «Про Донецьку губернію», за яким вона створювалася у складі двох повітів Катеринославської губернії — Бахмутського та Слов'яносербського⁷⁹. Цікаво, що проти такого рішення виступив уродженець Донбасу М.Скрипник, і це зафіксовано у протоколі засідання уряду⁸⁰, що, зазвичай, робилося лише у випадку наполягання того, хто мав відмінну від інших думку. У проекті рішення було зазначено: «Влада Тимчасового Робітничо-Селянського уряду не розповсюджується на Донську область»⁸¹. Однак у кінцевому варіанті це зауваження не фігурувало, бо це й так здавалося зрозумілим.

В наступному році саме зміни в складі Донецької губернії спричинять зміну кордону між УСРР та РСФРР. Однак в 1919 р. ні в резолюції згаданого засідання міжвідомчої наради при економічно-правовому відділі Наркомату закордонних справ РСФРР, ні в інших рішеннях нам не вдалося знайти підтвердження голослівного (без посилання на джерело) твердження В.Шабельнікова про те, що вже в 1919 р. «до складу Донецької губернії ввійшли також деякі частини Шахтинського Таганрозького округів, які входили до складу Війська Донського РСФРР. Це 18 повітів (! — це свідчить про нерозуміння того, яким був розмір повіту — авт.) з містом Таганрог і селищем Шахти і т. ін.»⁸². Знаючи тогочасну ситуацію на Дону, про таке рішення важко говорити навіть гіпотетично. До того ж воно цілковито суперечило основному принципу, закладеному в уже згаданому нами «Договорі про кордони з Російською СФРР», а саме про те, що кордони між УСРР та РСФРР мають бути старі, міжгубернські.

Винятком із цього принципу були лише північні повіти Чернігівської губернії, що й було зафіксовано у вже згаданому договорі про кордони.

В лютому — на початку березня 1919 р. це питання ще не було чітко визначено. Хоча в рішенні наради і відповідно в договорі про кордон і йшлося про передачу Мглинського, Суразького, Стародубського та Новозибківського повітів до складу РСФРР, виконання цього рішення дещо уповільнилося. Справа в тому, що створення Гомельської губернії, до якої мали перейти північні повіти Чернігівщини, було розтягнуте у часі. Лише 24 квітня 1919 р. відбулося ще одне засідання міжвідомчої наради при економічно-правовому відділі Наркомату закордонних справ РСФРР, за рішенням якої до складу Гомельської губернії РСФРР із складу Мінської було передано Річицький повіт і таким чином було нарешті визначено межі новостворюваної губернії. Копія протоколу засідання цієї комісії збереглася в ЦДАВО України⁸³.

Зазначимо, що приблизно в той же час українською стороною було ухвалене кінцеве політичне рішення з цього питання. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У від 28 квітня пункт 9 порядку денного мав назву «Про північні повіти Чернігівської губернії». Ухвала була однозначною: «Остаточно залишити їх в складі Росії».⁸⁴ І хоча навіть у травні — на початку червня 1919 р. у переписці часом ще виникало питання про північні повіти Чернігівщини як щось не до кінця з'ясоване, відповідь була завжди однозначна: вони належать РСФРР.

Таким чином, кінцевим наслідком зміни лінії кордону між УСРР та РСФРР у 1919 р. стало зменшення території радянської України на чотири повіти. За аналогічних передумов адміністративно-економічної близькості російських повітів Курщини до Харкова та українських повітів Чернігівщини до Гомеля вирішальним аргументом стало саме можливе відокремлення України від Росії, що відповідно спричинило б втрату хлібних Білгородського та Грайворонського повітів для центральної Росії.

Підсумовуючи аналіз питання про кордони 1919 р., можна зробити висновок, що за великим рахунком Кремль не відмовився від визначення лінії кордону за етнічним принципом. Однак населені українцями повіти та волості РСФРР він не збирався передавати Україні, обмеживши застосування цього критерію губерніальним рівнем. Таким чином, другим за важливістю фактором, що впливав на розмежування між УСРР та РСФРР, став дореволюційний адмінподіл. З огляду на те, що заселені переважно неукраїнцями північні повіти Чернігівської губернії відійшли до складу РСФРР, варто виокремити ще один критерій — політичної доцільності. На ній відверто наголошував Д.Гопнер і коли наполягав на передачі цих повітів до Гомельської губернії, і коли заперечував можливість приєднання Грайворонського та Білгородського повітів до України.

1920 р.: збільшення території України на сході.

Втративши влітку 1919 р. Україну, Кремль вирішив скорегувати українсько-російські відносини. Наприкінці 1919 — на поч. 1920 р. стан і статус радянської України суттєво змінилися у порівнянні з тим, що було роком раніше. Це мало безпосередній вплив на територіальне розмежування з РСФРР. Для розуміння атмосфери, в якій вирішувалося питання про кордони між УСРР та РСФРР в 1920 р., слід у загальних рисах охарактеризувати ці відмінності.

При третій спробі опанувати Україну Кремль не лише дозволив, а й наголосив на застосуванні в агітаційно-пропагандистській роботі незалежницької риторики. У грудневій 1919 р. резолюції ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» відзначалося: «РКП стоїть на точці зору визнання самостійності УСРР»⁸⁵. А сам В.Ленін у «Листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним» підкреслював: «Незалежність України визнана і ВсеЦВІКом (Всеросійським Центральним Виконавчим Комітетом) РСФРР (Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (*розшифровка абрєвіатури наявна в тексті постанови — авт*)) і Російською Комуністичною партією більшовиків»⁸⁶. У цих та низці подібних настанов акцент робився на визнанні права українців на власну мову та культуру, наголошувалося на потребі сприяти їх розвитку. Такі підходи були викликані негативною реакцією українського суспільства на нігілістичне ставлення більшовиків до національно-культурних прав українців у 1919 р. Приміром, Микола Скрипник нарахував список «щось із 200 розпоряджень цього року (*тобто 1919 — авт.*) з боку різних спеців, радбурів і псевдокомуністів про заборону вживання української мови»⁸⁷. Нові підходи Кремля цілком узгоджувалося із закликком боротьбистів (з якими був укладений тимчасовий союз) «раз і назавжди відмовитись від ідеї «диктатури російської культури», яку проголосив т. Раковський»⁸⁸.

Навіть неукраїнська за своїм складом Червона армія перед фактичною окупацією України отримала публічний наказ Голови Реввійськради РСФРР Л.Троцького, в якому проголошувалося гасло «Вільної Незалежної Радянської України». У наказі також підкреслювалося: «Україна — це земля українських робітників і трудових селян, лише вони мають право хазяйнувати на Україні, правити нею та будувати в ній нове життя... Горе тому, хто озброєною рукою заподіє насилля трудівникам українського міста або села... Пам'ятайте твердо: ваше завдання — не підкорення України, а звільнення її»⁸⁹.

Незалежницька риторика була лише однією стороною медалі. Реально статус України як державного утворення був суттєво знижений у порівнянні з попереднім роком. Незважаючи на згадані вище запевнення В.Леніна у визнанні з боку ВЦВК незалежності України, наприкінці 1919 — на початку

1920 р. офіційного акту так і не було ухвалено. Сам вождь у вже цитованому «Листі до українських робітників і селян з приводу перемог над Денікіним» відзначав: «Тільки самі українські робітники і селяни на своєму Всеукраїнському з'їзді Рад можуть вирішити і вирішать питання про те, чи зливати Україну з Росією, чи лишати Україну самостійною і незалежною республікою і в останньому разі який саме федеративний зв'язок установити між цією республікою і Росією»⁹⁰. Бачимо, що у тлумаченні Кремля «незалежність» України та її федерація з Росією були однопорядковими явищами, реальне відокремлення не розглядалася навіть гіпотетично.

Єдиною альтернативою федеративному устрою вбачалася повна ліквідація української державності, якої й прагнули компартійні керманічі. Приміром, В.Ленін на засіданні політбюро ЦК РКП(б) 21 листопада 1919 р. у проекті тез ЦК компартії про політику на Україні відзначив: «Тимчасовий блок з боротьбистами для утворення центра і до з'їзду рад з одночасною активізацією пропаганди (рос. — «при одновременном приступе к пропаганде — авт.) повного злиття з Р[російською] С[соціалістичною] Ф[федеративною] Р[адянською] Р[еспублікою]. Поки що — самост[ійна] Укр[аїнська] Р[адянська] Р[еспубліка], в тісній федерації з РСФРР, на осн[ові] 1.VI.1919»⁹¹. А в матеріалах до II конгресу Комінтерну, підготовлених на початку червня 1920 р., В.Ленін власне бачення майбутніх взаємин РСФРР з радянськими республіками визначив так: «Федеративне об'єднання — як форма переходу до повної єдності»⁹².

Отже, стратегічні наміри Кремля заперечували як дані боротьбистам обіцянки, так і незалежницьку риторику загалом. Але в умовах управлінського хаосу першої половини 1920 р. розбіжності між гаслами і реальним курсом не надто кидалися в очі. Маскуванню сприяло поновлення 19 лютого 1920 р. діяльності РНК УСРР та Президії ВУЦВК. У листі до М.Крестинського та В.Леніна Х.Раковський так визначив мотиви цього рішення: «Окрім міркувань підняття авторитету укрюряду, малося на увазі ще нейтралізувати агітацію, яка відіграла деяку роль у виступах в Київській губернії, що начебто УСРР ліквідується»⁹³.

Про винятково демонстраційну роль таких перетворень свідчила також директива ЦК РКП(б) від 17 лютого: «Поновити Президію Всеукраїнського ЦВК у складі трьох осіб на чолі з тов. Петровським з тим, щоб Президія не створювала ніякого ділового апарату, а несла лише функції зовнішнього представництва, і щоб до складу Президії, як і до складу Раднаркому, входили лише нинішні члени Всеукраїнського ревкому»⁹⁴.

Таким чином, незважаючи на загравання з боротьбистами, більшовицькому центру вдалося на інституційному рівні не допустити відновлення управлінської автономії України в економічній сфері, яка так дратувала

Кремль в попередній період, 27 січня 1920 р., після відповідних настанов більшовицького центру, була ухвалена постанова Всеукрревкому «Про об'єднання діяльності УСРР та РСФРР». У ній відзначалося: «Всі декрети і постанови УСРР, що стосуються органів влади і підвідомчих установ, зв'язаних з вищевказаною угодою (як-то: Військових, ВРНГ, Продовольства, Праці, Шляхів сполучення, Пошти та Телеграфу) анулюються й замінюються декретами РСФРР, що вступають у дію на усій території України з моменту публікації цього і підлягають негайному виконанню»⁹⁵. Названі галузі мали напряму керуватися з центру і жодних українських відповідників не мали.

В першій половині 1920 р. Кремль відводив Україні роль рядової автономії в складі РСФРР. Приміром, після розгляду 14 квітня 1920 р. на політбюро ЦК РКП(б) питання «Про башкирські справи» було вирішено унормувати відносини цієї автономної республіки з центром «на основі практики, що склалася на Україні»⁹⁶. В Україні не існувало навіть обласного економічного органу. Утворене наприкінці 1919 р. Промбюро України не отримало управлінських функцій. Воно мало суто інструкторський (від ВРНГ РСФРР) характер, що не давало йому змоги виступати йому від імені УСРР навіть формально. Тому, наприклад, при здійсненні націоналізації одержавлені підприємства переходили у власність РСФРР. Так як це було з Кадіївськими коксобензольним, ректифікаційним та нафталіновим заводами, в акті про націоналізацію яких зазначалося: «Все цим заводам приналежне, як — будівлі, селища для робочих, засоби, живий та мертвий реманент, де б воно не знаходилося, вважається власністю РСФРР»⁹⁷. Лише 15 квітня 1920 р. ВРНГ РСФРР ухвалив рішення про перетворення Промбюро України на «обласний економічний орган»⁹⁸. Але незабаром розпочалася війна з Польщею, куди й були кинуті всі зусилля. Тому до липня 1920 р. у справі перетворення Промбюро на обласний економічний орган реально нічого зроблено не було.

Формальним апогеєм централізації стали рішення IV Всеукраїнського з'їзду рад, який відбувся 16–20 травня 1920 р. У резолюції стосовно відносин між УСРР та РСФРР зазначалося: «4-й Всеукраїнський З'їзд Рад заявляє, що УСРР, зберігаючи свою державну конституцію, є членом Всеросійської Соціалістичної Федеративної Республіки»⁹⁹. З'їзд доручив «будучому (цитовано за україномовним варіантом — авт.) Центральному Виконавчому Комітетові вести і далі ту саму політику тіснішого єднання», для чого було запропоновано ввести до складу ВЦВК 30 представників УСРР¹⁰⁰. 16 червня постановою ВЦВК 30 членів ВУЦВК було кооптовано до складу ВЦВК¹⁰¹, що розглядалося російською стороною як формальне підтвердження входження УСРР до складу РСФРР.

Поглиблення централізації засвідчувало суттєве зниження статусу України як державного утворення. Та саме це гальмувало виконання основного на той час завдання — відновлення економіки та транспорту. Чи не найбільш пекучими економічними проблемами були саме в Україні, і, насамперед, — на Донбасі. Керувати усіма економічними процесами з Москви не було жодної змоги. Постає на часі потреба утворення бодай якогось економічного центру, з якого можна було б здійснювати більш ефективну відбудову економіки України. У ньому мали зосереджуватися усі повноваження, які були відібрані в уряді УСРР постановою від 27 січня. Таким центром стала Українська рада трудової армії (Укррадтрудоарм). З діяльністю цього органу найбільш безпосереднім чином пов'язані й територіальні зміни.

Принципове рішення про створення такого органу було ухвалене на засіданні політбюро ЦК РКП(б) 17 і 18 січня 1920 р. (так у протоколі — *авт*). Того ж дня Сталіну було доручено розробити проект організації Української армії труда¹⁰², та вирішено «ЦК КПУ, Всеукраїнський ревком та Штаб Південно-Західного фронту перевести до Харкова»¹⁰³. 20 січня, після внесення В.Леніним деяких поправок у підготовлений Й.Сталіним проект¹⁰⁴, положення про Укррадтрудоарм було затверджено ЦК РКП(б)¹⁰⁵. По суті змінено нічого не було, але ті питання, які цікавлять нас — територія діяльності Укррадтрудоарму та його повноваження — більш чітко були означені саме в сталінському проекті. Зокрема, там відзначалося: «1) З метою об'єднання роботи органів Наркомпроду, Вищої ради народного господарства, Наркомзема, Наркомшляху, Наркомпраці в районі Південно-Західного фронту (Україна) створюється <Військово-трудова рада України> **Укррадтрудоарм**. ... 6) Район діяльності Військово-трудової ради України співпадає з районом Південно-Західного фронту плюс Олександрівсько-Грушевський вугільний район колишньої Донської області»¹⁰⁶.

Бачимо, що потреба зосередження під одним началом усієї промислової території Донбасу була визнана центром. На місцях таке об'єднання відбувалося явочним порядком. Так, приміром, щойно утворений Донецький губревком своїм рішенням від 17 січня 1920 р. «надалі до з'ясування економічної території Донецької губернії» затвердив тимчасові межі 11 районів, які мали увійти до її складу¹⁰⁷. Центри чотирьох з них — Чистяківського, Біло-Калитвенського, Боково-Хрустальського та Олександрівсько-Грушевського — до революції не входили до складу «української» Катеринославської губернії. Однак робити з цього рішення висновок про усталення нових меж Донецької губернії не доводиться. Навіть у цій постанові оговорювалася «тимчасовість» названих адміністративних кордонів, які могли стати чинними не за ухвалою губревкому, а лише за рішенням

Кремля. Слід також додати, що в той час губревком далеко не завжди був вищою місцевою владою. На території Донецької губернії такі повноваження часом на себе перебирали військові організації Південно-Західного фронту або інші альтернативні губревкому органи, такі як Проддонбас, ЦПКП (Центральне правління кам'яновугільної промисловості).

Після утворення Уккратрударму саме цей орган визнавався Кремлем за головний як в Україні взагалі, так і на території Донбасу зокрема. В його розпорядження передавалися ряд військових частин, які, як зазначалося у положенні «Про Уккратрударм», «використовуються як робітнича сила або як знаряддя примусу зглядно на обставини»¹⁰⁸. Рішення про створення Уккратрударму було розглянуте і затверджене на засіданні Всеуккрревкому від 7 лютого і опубліковане в українській пресі 10 лютого як спільне рішення РНК РСФРР та Всеуккрревкому¹⁰⁹. Перше засідання Уккратрударму відбулося 16 лютого. У телеграмі Й.Сталіну від 18 лютого В.Ленін так визначив критерії його роботи: «Вимірювати роботу Уккратрударму щоденно кількістю підвезеного хліба, вугілля, ремонтом паровозів»¹¹⁰.

Детально на обставинах створення Уккратрударму ми зупиняємося для того, щоб краще зрозуміти деякі особливості його функціонування, що мали безпосередній вплив на зміну лінії кордону. Спочатку Уккратрударм планувався як обласний, а (але) не український республіканський орган влади. Його створення було покликане, з одного боку, налагодити економічне життя, а з іншого — не допустити «місництва», яке, на погляд Кремля, було характерною рисою керівництва УСРР в 1919 р. Це підтверджує і той факт, що через тиждень після ухвалення в Москві положення «Про Уккратрударм» була прийнята вже згадана постанова «Про об'єднання діяльності УСРР та РСФРР».

Та обставина, що Уккратрударм очолив член політбюро ЦК РКП(б) та нарком у справах національностей РСФРР, говорила про непересічну роль цього органу. В перший місяць фактичної роботи керований Й.Сталіним Уккратрударм розгорнув бурхливу діяльність. Від 16 лютого до 10 березня відбулося 13 засідань. Щоб оптимізувати роботу, Уккратрударм ініціював формальне затвердження меж Донецької губернії, а з нею — і нової лінії кордону між УСРР та РСФРР, про що, правда, не згадувалося. 15 березня Й.Сталін підписав постанову Уккратрударму, за якою до Донецької губернії від РСФРР мали відійти такі території (назви подаємо за тогочасним україномовним варіантом з ідентичної постанови Президії ВУЦВК від 16 квітня 1920 р.): «Від краю Донецького війська: а) Донецької округи: станиці: Гундорівська, Камінська, Калитвинська, Усть-Білокалитвинська, волость Карпово-Обривська; б) Черкаської округи: станиці Володимирська, Олександрівська,

дали на захід умовна: станція Козачі Лагери, Мало-Несвітайська, Нижне-Крепінська (у постанові ВУЦВК від 16 квітня «Нижне-Кременська» — авт.) і далі до межі з Таганрозькою округою; Таганрозький повіт увесь у цілості»¹¹¹.

Однак рішення Уккратрударму, нехай навіть підписане Й.Сталіним, не могло бути керівництвом до дії. Адже цією постановою корегувалися як внутрішній адмінподіл України, за що відповідав ВУЦВК, так і кордони з РСФРР, які без дозволу Всеросійського ЦВК змінити було неможливо. До того ж реальна ситуація в Україні була далека від контрольованості не лише з боку Уккратрударму, а й Раднаркому та ВУЦВК. Щоб зрозуміти тогочасну управлінську ситуацію звернемося до телеграму Х.Раковського В.Леніну від 8 квітня 1920 р.: «В Донецькому басейні продовжується організаційний хаос. Адміністративні кордони губернії змінюються постановами Губревкомів, окремих повітів та волостей. В навантаженні та відвантаженні вугілля поряд з управлінням вугільної промисловості діє Уповноважений Кавказького фронту, який вводить свої власні порядки, дає робітникам премії хлібом, нафтою, іншим. Обліком та розподілом продовольчих вантажів займається одночасно і губернський Продком, що знаходиться в Луганську, і Проддонбас, який перебуває в Дебальцево, в результаті чого в деяких місцях отримують більше, а в інших менше, ніж потрібно. Луганський Раднаргосп в антагонізмі з головним управлінням вугільної промисловості, погрозами змушує рудникові управління неподалік від Луганська підпорядковуватися його управлінню. Продкомівські райони не співпадають з вугільними»¹¹².

Процитовану телеграму Х.Раковський підписав як заступник голови Уккратрударму. На цю посаду він був призначений 17 березня 1920 р. постановою Ради Оборони РСФРР¹¹³. При дослідженні діяльності Уккратрударму після цього призначення автору не вдалося віднайти жодного підпису Й.Сталіна під його рішенням. Постанови цього органу підписував Х.Раковський — спочатку у якості заступника голови, а з останньої декади квітня 1920 р. — як його керівник¹¹⁴. Саме за наполяганням Х.Раковського, одним із прикладів якого і є процитована вище телеграма, було чітко розв'язане питання про територію Донецької губернії, а разом з ним і зміну російсько-українського кордону.

Нагадаємо, що діяльність Уккратрударму від початку його існування поширювалася на «Олександровсько-Грушівський район бувшої Донської округи»¹¹⁵, що явочним порядком був включений в підпорядкування Донгубревкому. Це дозволило об'єднати промислові ресурси Донбасу в рамках однієї адміністративної одиниці, але загострило питання про продовольство.

Згадане у телеграмі Х.Раковського від 8 квітня неспівпадіння продкомівських районів Донецької губернії з вугільними було викликане постановою Уккраттрударму від 25 лютого, якою було вирішено «повіти: Старобільський, Ізюмський, Олександрівський, Куп'янський і Павлоградський — виділити з Катеринославської та Харківської губернії в продовольчому відношенні та передати у відання Проддонбасу»¹¹⁶. 16 березня 1920 р. Президія ВУЦВК визнала «нераціональним підпорядкування продовольчих відділів однієї губернії — іншій губернії»¹¹⁷. Деякі із вказаних повітів знаходилися досить далеко від Донбасу або не мали з ним зручного сполучення. Вигідніше було використовувати сільськогосподарські можливості Таганрозького округу. Тому вже згаданим рішенням від 15 березня 1920 р. Уккраттрударм включив його до складу Донецької губернії і разом з цим — до свого підпорядкування.

На початку березня 1920 р. до Кремля з проханням чітко визначити межі Донецької губернії звернувся Донецький губревком. Його голова В.Антонів-Саратовський надіслав В.Леніну доповідь про становище Донецького басейну, в якому першою ставилася проблема визначення кордонів Донецької губернії. Ленін виніс це питання на засідання РНК РСФРР 16 березня. Було вирішено передати його до Адміністративної комісії при ВЦВК з пропозицією скласти план створення Донецької губернії таким чином, щоб вона включала «всю гірничу промисловість і достатню для повного забезпечення місцевого населення кількість продовольчих повітів і волостей із сусідніх губернь»¹¹⁸.

Разом з Уккраттрудармом та Донецьким губревкомом до вищих органів РСФРР з подібним проханням звернувся й ВУЦВК. За підписом його голови Г.Петровського та секретаря В.Єрмощенка 18 березня до СНК РСФРР та особисто голови Адміністративної комісії ВЦВК і одночасно заступника голови НКВС РСФРР Владимирського була відіслана телеграма з цього приводу. У ній йшлося про те, що 17 березня 1920 р. Президія ВУЦВК після обговорення питання про Донецьку губернію з 17 делегатами від Донбасу, визнала необхідним утворити її «в межах, запроектованих Уккраттрудармом, тобто Бахмутський, Слов'яносербський, Маріупольський, Старобільський повіти, Таганрозький округ та антрацитові райони Донецької області Грушевський та Біло-Калитвенський, також Слов'янський район Ізюмського повіту»¹¹⁹.

23 березня питання про Донецьку губернію ще раз було розглянуто на засіданні РНК РСФРР. Було ухвалено таке рішення: «Доручити Адміністративній комісії при Всеросійському Центральному Виконавчому Комітеті, не вносячи на обговорення Ради Народних Комісарів, визначити кордони

Донської (так в опублікованому збірнику документів треба читати, — «Донецької» — авт.) губернії таким чином, щоб до її складу входила з козачих областей південна частина Донецького та північна частина Черкаського округів, не дроблячи повітів. Якщо виявиться, що при такому складі губернії продовольче положення не буде забезпечене, то приєднати Куп'янський або Ізюмський повіти»¹²⁰.

Бачимо, що у цьому документі, ухваленому вже після відповідної постанови Уккратрударму, не йдеться про Таганрозький округ. Ймовірно, саме після його отримання Х.Раковський відправив секретарю президії ВЦВК Авелю Єнукідзе телеграму такого змісту: «Прошу терміново розглянути питання про приєднання Таганрозького округу до Донецької губернії. Постанова ухвалена Радтрудармом України і відправлена в Радоборони, звідки направлена Вам»¹²¹. Адміністративна комісія врахувала пропозицію і на засіданні Всеросійського ЦВК від 28 березня 1920 р., проект постанови про територіальне наповнення Донецької губернії включав у себе й Таганрозький округ.

Наприкінці березня у цій справі з'явився новий гравець. Після перемоги більшовиків над денікінцями на Дону до вирішення цього питання підключилося керівництво щойно утвореної Донської області РСФРР. Її облвиконком заперечував можливість будь-якої зміни дореволюційних кордонів. З Ростова наприкінці березня було відправлено на місця телеграми, головним лейтмотивом яких було таке: «Донська область зберігається в старих адміністративних кордонах із збереженням адміністративного поділу по округам, станицям та волостям... Окрвиконкомам та відділам Донвиконкому прийняти термінові заходи до зворотного включення до складу Донської області всіх місцевостей, які неправомірно відійшли від Донської області до інших губерній»¹²².

У 1920 р. позиція Донвиконкому не вплинула на рішення Кремля. Під час розгляду цього питання на засіданні Президії Всеросійського ЦВК 28 березня було заслухано «клопотання тов. Полуяна про призупинення рішення Раднаркому про створення нової Донецької губернії»¹²³. Ухвала у протоколі виписана так: «Клопотання відхилити. Рішення про створення Донецької губернії — затвердити»¹²⁴. Потреба ефективного використання промислово-економічного потенціалу Донбасу для Кремля були важливішою.

Українські органи влади про це рішення сповіщені не були. Тому 29 березня Президія ВУЦВК вдруге, що й відзначалося в її надзаголовку, надіслала телеграму із проханням затвердити встановлені Уккратрудармом межі Донецької губернії.¹²⁵ Ймовірно, і після цього Харків про постанову ВЦВК з цього приводу не повідомили. Інакше важко пояснити рядки з

підписаної 8 квітня 1920 р. Х.Раковським телеграми В.Леніну, у яких йшлося про потребу «в терміновому порядку остаточно вирішити питання про адміністративну організацію Донецької губернії»¹²⁶. І лише після цього, а саме 10 квітня 1920 р., Раднарком УСРР отримав підписану секретарем РНК РСФРР Лідією Фотієвою телеграму, якою вона детально інформувала про рішення Президії ВЦВК від 28 березня 1920 р.

У цій телеграмі українській стороні повідомлявся повний зміст рішення щодо Донецької губернії. Цей документ автор звірив з остаточним проектом адміністративної комісії при ВЦВК, внесеним на засідання Президії 28 березня 1920 р. Текст постанови в обох джерелах співпав. Ми наводимо ухвалу ВЦВК за телеграмою Л.Фотієвої, де, окрім самої постанови, є вступна частина: «Даю постанову Адміністративної комісії при ВЦВК: «Рада Народних комісарів на засіданні від 23 березня 1920 року визнала необхідним виділити Донецький кам'яновугільний промисловий район в особливу Донецьку губернію, надавши остаточно визначення кордонів нової губернії комісії при ВЦВК, яка визначила їх в такому складі: «З Харківської губернії входять — Ізюмський та Старобільський повіти, з Катеринославської — Бахмутський і Луганський (колишній Слов'яносербський), Маріупольський, з Облaсті війська Донського — Таганрозький округ, від Донецького округу стaнiцi Гундорiвська, Камiнська, Калитвинська, Усть-Бiлокалитвинська, волость Карпово-Обривська, від Черкаського — волость Федорiвська, стaнiцiя Володимирiвська, волость Сулинiвська, стaнiцiя Олександровсько-Грушевська і пiвнiчна половина стaнiць Грушевської і Аксайської, причому кордон йде вiд пiвденно-захiдної межi Олександровсько-Грушевської стaнiцiї прямою умовною лiнiєю на хутiр Волошин /Ольгинський/. Точне встановлення остаточного кордону надається визначити мiсцевим органам. (курсив наш — авт.) Адміністративним центром є Луганськ. Супроводжуючи постанову, Наркомвнусправ просить Президію ВЦВК затвердити цю постанову по згоді з Українським ЦВК». Негайно повідомте по телефону вашу згоду»¹²⁷. Курсивом виділено ту частину телеграми, яка свідчить про можливість деякої корекції ухваленого рішення місцевими органами влади, і про це ще піде мова далі.

Лише 13 квітня 1920 р., тобто вже після телеграми від РНК РСФРР, Х.Раковський отримав повідомлення про рішення Президії ВЦВК безпосередньо від керівників цього органу: «Постановою Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету постанову Раднаркому про утворення Донецької губернії в указаних ним кордонах затвердити. Секретар ВЦВК Єнукідзе»¹²⁸. Настав час для українських владних органів. 16 квітня 1920 р. Президія ВУЦВК ухвалила постанову «Про усталення меж і складу Донецької

губернії». У її мотиваційній частині відзначалося: «Згідно з пропозиціями (так в україномовному тексті оригіналу — авт.) Раднаркому України і Укррадтрудоармії та порозумінням з Всеросійським ЦВК, а також з метою скасування раніш виданих постанов, Президія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад постановила усталити ось такі межі і склад Донецької губернії із частин Харківської, Катеринославської губерній і краю Донського війська»¹²⁹. Далі фактично дублювалася наведена нами вище ухвала Укррадтрудоарму від 15 березня 1920 р. Відмінність від затвердженої Всеросійського ЦВК постанови була незначною і стосувалася лише території, яка передавалася Україні від Черкаського округу. Втім, така відмінність не суперечила рішенню Кремля, оскільки у ньому обумовлювалася потреба встановлення точного кордону на цьому напрямку місцевими органами влади. Щодо внутрішньоукраїнського розмежування, то різниця була більш суттєвою. Замість указаної в рішенні Кремля передачі усього Ізюмського повіту Харківщини до Донецької губернії, ВУЦВК обмежився чотирма волостями цього повіту та двома — Куп'янського¹³⁰.

В архівних матеріалах Адміністративної комісії ВЦВК автором було виявлено один документ, який ставить під сумнів рішення ВЦВК від 28 березня як остаточне. У телеграмі відділу управління НКВС РСФРР від 23 квітня, адресованій, як вказувалося у ній, до «відділу управління Луганського виконкому, м. Луганськ Катеринославської губернії» та посланому у вигляді копій Харківському, Катеринославському губвиконкомом та Таганрозькому ревкому, відзначалося: «Відділ управління НКВС на ваше відношення до ВЦВК за №3225 повідомляє, що очікувана (рос — «предполагаемая» — авт.) Донецька губернія, яка може бути сформована з частин Катеринославської, Харківської губерній і частини Області Війська Донського, буде братися до уваги лише після обговорення та остаточного вирішення питання — в розумінні встановлення кордонів та приналежності, — між Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою та Українською Радянською Республікою. До постанови, місцевості очікуваної губернії вважаються у своєму попередньому складі»¹³¹.

Цей документ може мати два пояснення. Можлива елементарна помилка у числі місяця — якщо її точна дата не «23.04», а «23.03», або «24.03», то тоді посилення на незавершеність розгляду цього питання зрозуміла — рішення ВЦВК від 28 березня ще не було. На користь цієї гіпотези можна навести і той аргумент, що телеграма була адресована до Луганську як до повітового міста Катеринославської губернії. Попри сумніви у територіальному наповненні, сам факт існування Донецької губернії у квітні 1920 р.

заперечувати не було підстав, адже постанова ВУЦВК про її створення була вже затверджена і опублікована, і якщо вже НКВС РСФРР визнавав УСРР як окрему республіку, то втручатися у її внутрішній адмінподіл він не міг. Додамо також, що говорити про незнання рішень вищих владних органів з боку керівництва НКВС не доводиться, бо вони ухвалювалися за його найбільш безпосередньої участі.

Однак можливий і інший варіант. З огляду на те, що з усього проаналізованого нами масиву документів лише у цій телеграмі згадувалося не лише про зміни адміністративних меж губерній, а й про корекцію кордонів між республіками, можна припустити, що акцент на факті зменшення території РСФРР був останнім аргументом супротивників передачі земель Облaсті війська Донського до Донецької губернії. Адже одна справа змінити внутрішній адмінподіл, і зовсім інша — передати територію сусідньому, нехай і дружньому державному утворенню. Якщо це так, то повідомлений цей аргумент був вже після рішення ВУЦВК від 16 квітня. Можливо, після цього в НКВС РСФРР врешті зрозуміли, що радянська Україна — таки не зовсім ще Росія. Тобто, якщо помилки в датуванні цієї телеграми немає, то її поява свідчить про певні сумніви щодо правильності рішення про Донецьку губернію, які з'явилися в керівництва НКВС РСФРР після усвідомлення того, що передані до Донецької губернії території вже не будуть у його підпорядкуванні. Формальні недоречності цього звернення в такому випадку можна пояснити відсутністю усталених і прийнятних форм звернення.

На користь точки зору про те, що телеграма справді була відіслана 23 квітня 1920 р., свідчить та обставина, що керівництво Донської області приблизно в цей же час (21 квітня) в черговий раз відіслало на місця телеграми про те, що межі області залишаються такими як і раніше¹³². Однак у Кремлі своє рішення змінювати вже не збиралися і тому дали рішучу відсіч таким діям. В ухвалі ВЦВК від 26 квітня 1920 р відзначалося: «Президія ВЦВК ще раз підтверджує свою постанову від 28 березня про створення Донецької області в межах, схвалених Радою Народних Комісарів і просить Президію ВУЦВК прискорити введення цієї постанови вжиття»¹³³. Протягом наступних декількох днів в Донську область було відправлено низку телеграм, в тому числі і від НКВС РСФРР, в яких відзначалася неприпустимість зволікання з виконанням цього рішення¹³⁴.

Щоправда, 6 травня 1920 р. політбюро ЦК РКП(б) ще раз розглянуло питання «Про кордони Донецької губернії». Було вирішено «доручити Сталіну ознайомитися з запереченнями Раковського. У випадку, якщо знайде ці заперечення безпідставними, залишити в силі старе рішення»¹³⁵.

В чому полягали заперечення Раковського автору з'ясувати не вдалося. Але на політбюро ЦК РКП(б) надалі це питання більше не порушувалося. То ж є всі підстави вважати, що назване заперечення Х.Раковського не вплинуло на територіальне розмежування між УСРР та РСФРР.

Незважаючи на принципове вирішення проблеми меж Донецької губернії, крапку у цьому питанні ще не було поставлено. Як зазначалося у постанові ВЦВК від 28 березня, остаточну лінію кордону мали намітити місцеві органи. Влітку 1920 р. працювала «Узгоджувальна комісія по розмежуванню Донської області та Донецької губернії», зокрема, вона збиралася 27 червня та 31 серпня 1920 р.¹³⁶. Однак вона вирішувала передусім питання землерозподілу між селами. Найбільш вагома зміна лінії кордону у цей час, як свідчить звернення голови Станично-Луганського виконкому Козюбердіна до Донського Облвиконкому та ВЦВК, відбулася з ініціативи Донської обласної адміністративної комісії, яка вирішила станицю Луганську передати Донецькій губернії. Щоправда, як зазначав Козюбердін, керівників Донецької губернії, що перебували буквально поряд зі станицею Луганською, повідомити про це забули, в результаті чого «станція висить у повітрі. Становище в станиці наполегливо диктує потребу термінового вирішення про приналежність станиці області чи губернії»¹³⁷.

Про те, що такі вагомі зміни завчасно не проектувалися в Кремлі і водночас, що вони восени 1920 р. стали вже dokonаним фактом, свідчить телеграма заступника Наркому внутрішніх справ РСФРР Владимирського до виконкому Донської області від 25 жовтня: «Наркомвнуправ пропонує вказати, коли і за якими мотивами відбулася постанова Доноблвиконкому про приєднання станиці Луганської до Донецької губернії»¹³⁸. Окремої постанови українських органів влади з цього приводу нам відшукати не вдалося, але з цього часу станиця Луганська стала частиною України. Єдиним аргументом на користь її приєднання міг стати адміністративно-географічний — вона була зовсім поряд з тогочасним губернським центром — Луганськом. Тоді як чинники *економічний* (в 1920 р. від Донецького округу приєднували винятково промислові регіони, а це був сільськогосподарський) та *етнічний* (ця територія була заселена російськими донськими козаками і в 1927 р. тут було утворено російський національний район) не могли сприяти такому приєднанню.

Про те, що ініціатива приєднання станиці Луганської виходила від Ростова, побічно свідчать і подальші його дії. В наступні роки з Ростова-Дону час від часу подавалися прохання про повернення йому втрачених у 1920 р. територій, однак про станицю Луганську в них не йшлося. У січні 1921 р. представником Радтрудоарму Кавказу теж була зроблена спроба

повернути Таганрог до Донської області. Ця зміна мала відбутися під час запланованої реформи районування.¹³⁹ Поповзли чутки по те, що адмінкомісія при ВЦВК погодилася з такою пропозицією. У відповідь 25 березня 1921 р. Уккратрударм, який ще з квітня 1920 р. очолював Раковський, ухвалив таке рішення: «Радтрударм вважає вилучення Таганрозького округу недоцільним і наполягає перед Радтрудоборони на неприпустимості проведення в життя подібного рішення. Радтрударм звертається до Раднаркому, ВУЦВК та ЦК партії України з пропозицією підтримати постанову Радтрудармії також і по своїй лінії, оскільки такий поділ може викликати політичні незручності»¹⁴⁰.

Усі лінії звернень нам відстежити не вдалося, але РНК УСРР та ЦК КП(б)У виконали це прохання. У поданому 28 квітня 1921 р. Раднаркомом протесті, який підписав В.Чубар, відзначалося, що подібні територіальні зміни «ставлять в катастрофічне становище продовольче постачання Донбасу, так як з усіх повітів Донецької губернії Таганрозький є головною базою продовольства»¹⁴¹. 12 травня аналогічне звернення до ЦК РКП(б) за підписом Д.Лебеда надійшло і від ЦК КП(б)У: «Просимо з'єднатись с НКВС і наполягаємо на залишенні Таганрозького повіту за Донбасом, оскільки повіт нерозривно поєднаний економічно з Донбасом»¹⁴². У відповідь було надіслано повідомлення, що то був лише проект, і адміністративна комісія вже отримала припис, що приєднання Таганрозького повіту до Ростова не буде затверджено¹⁴³.

Завершуючи тему територіальних змін у 1920 р., варто згадати рішення Президії ВУЦВК, яке свідчило про певну спадковість прагнень української сторони. 16 березня 1920 р. Президія ВУВЦК в особі Г.Петровського та В.Єрмошенка розглянула питання про приєднання Білгородського повіту до України. Український орган влади не міг самостійно вирішити цього питання, тому пропозиція про таку зміну кордону була передана до ВЦВК з тим, щоб, згідно існуючих правил, її було розглянуто адміністративно-економічною комісією¹⁴⁴. Однак це звернення не мало бажаного для України результату.

Звертаючись до причин зміни кордону між РСФРР та УСРР у 1920 р. зауважимо, що основні чинники, які діяли в 1919 р., не відіграли важливої ролі. Головний критерій попередніх років (етнічний) апріорі не міг спричинити приєднання промислових районів Донської області до України. Адже в той час навіть на території українського Донбасу серед робітників переважали росіяни, а відсоток українців у приєднаних регіонах був ще меншим. Мало того, приєднання Таганрозького округу, де більшість становили українці, теж обумовлювалося передусім економічними (продовольчими) потребами. Зрозуміло, що в новому розмежуванні відпадав і критерій дореволюційного губернського поділу, оскільки саме цей поділ і змінювався.

Здавалося б, єдиним критерієм був економічний. Його постійно згадували при мотивації ухвалених рішень. Справді, ресурси Донбасу були життєво важливі для Кремля. Але Донецької губернії в кордонах 1920 р. не могло б існувати, якби у Кремля зберігалися хоча б невеликі побоювання стосовно втрати України чи перетворення її на рівноправну з РСФФР республіку. Як вже зауважувалося вище, в жодній із проаналізованих постанов не йшлося про перехід територій Донської області до УСРР, постійно відзначалася лише потреба їх включення до Донецької губернії. Хоча належність Донецької губернії до УСРР ніким не заперечувалася, але сама Україна на той час розглядалася більшістю керманічів Кремля як автономна частина РСФФР, тобто вказані зміни мали *характер внутрішніх змін в АТП єдиної держави*.

Ставлення до України як складової частини РСФФР, однієї з її областей, простежується в багатьох датованих 1920 р. рішеннях. Одним з його проявів стала спроба створити представництво України при Наркомнаці на однакових з автономними республіками РСФФР підставах. Таке зведення статусу України до автономії в складі РСФФР могло ще раз зумовити збільшення її території. Так, відразу по захопленню Червоною армією Криму на засіданні ВРНГ РСФФР від 29 листопада 1920 р. було вирішено створити Кримський раднаргосп та підпорядкувати його Промбюро України. Голова Промбюро В.Чубар отримав завдання виділити в розпорядження Кримраднаргоспу в авансовому порядку певні кошти. Останній пункт рішення звучав так: «Зобов'язати усі главки і центри, що відряджають своїх уповноважених до Крима, спрямовувати їх через Укрпромбюро»¹⁴⁵. Нагадаємо, що на початку 1920 р. підпорядкування Укррадтударму «Олександрівсько-Грушевського вугільного району» стало першим кроком до включення його до складу УСРР.

Підпорядкованість кримських господарчих органів українським зберігалася лише місяць. Під тиском міжнародних і частково внутрішніх обставин Кремль наважився на формальне визнання незалежності України. 28 грудня 1920 р. підписами В.Леніна та Г.Чичеріна з російського боку та Х.Раковського з українського було завізовано «Союзний Робітничо-Селянський договір між Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою й Українською Соціалістичною Радянською Республікою»¹⁴⁶. У преамбулі цієї угоди наголошувалося на взаємному визнанні незалежності і суверенності обох договірних сторін¹⁴⁷.

Реакція президії ВРНГ РСФФР на договір була миттєвою. Вже на її наступному засіданні, яке відбулося 31 грудня 1920 р., було вирішено підпорядкувати Кримський раднаргосп безпосередньо президії ВРНГ РСФФР.

Ймовірно, якби Крим вдалося опанувати у ситуації, схожій з початком 1920 р., коли УСРР бачилася як невід’ємна складова РСФРР, то півострів було б приєднано до УСРР. У будь-якому разі економічних підстав для цього вистачало. Однак політичні обставини змінилися. Україна дещо підвищила власний статус державного утворення і приєднувати до неї Крим стало політично недоцільним.

Узагальнюючи результати територіального розмежування між УСРР та РСФРР періоду 1917–1920 рр., відзначимо насамперед принципи, за якими воно здійснювалося. Зasadничим для визначення кордону радянської України з РСФРР став етнічний критерій. Однак він був застосований більшовиками не добровільно, а з огляду на практичну необхідність. Прийняття етнічного принципу визначення кордонів наочно демонструвало відсутність незгод ленінського Раднаркому з українськими політичними силами в національному питанні. Лише таким чином більшовицький центр міг розраховувати на успіх у боротьбі з Центральною Радою в Україні в період піднесення національно-визвольного руху. Тому радянська УНР від першого дня свого існування претендувала на територію України за III Універсалом, тобто на заселені українцями губернії, з майбутнім приєднанням окремих повітів та волостей з інших губерній.

Досвід 1917–1918 рр. продемонстрував, що беззастережне застосування етнічного критерію загрожує подальшим зменшенням підпорядкованої більшовикам території (йдеться про заселені українцями повіти та волості «російських» губерній). Аби знизити відповідні ризики, у 1919 р. Кремль обмежив етнічний критерій дореволюційним губернським поділом., який, в свою чергу, був скоригований на користь РСФРР іншими мотивами (випадок з чотирма північними повітами Чернігівської губернії). Щоправда, у цьому випадку формально існував і етнічний чинник (ті повіти були переважно заселені неукраїнцями), але реально причиною від’єднання цієї території від УСРР стала політична доцільність та економічно-географічний чинник.

Сприятлива для Кремля соціально-політична ситуація в Україні початку 1920 р. створила підстави для переведення територіального розмежування із площини, близької до міждержавної (особливо якщо брати до увагу існуючу раніше небезпеку втратити Україну), до реформування внутрішнього адмінподілу. В такому ракурсі першочергове значення відігравали економічні потреби. Тому, в зв’язку зі створенням Донецької губернії, територію УСРР було розширено, а за умови залишення України автономією у складі Росії, до неї, з великою мірою вірогідності, приєднали б і Крим. Однак загострення міжнародної ситуації, вкупі з усвідомленням українським

керівництвом потреби отримати реальні повноваження в сфері управління господарським життям, змусили Кремль підвищити статус УСРР як державного утворення. Це спричинило відмову від економічного критерію як основного у територіальному розмежуванні між радянським Україною та Росією.

¹ Дністрянський М.С. Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. — Львів, 1992; Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. — К., 1994; Єфіменко Г., Кульчицький С. Кордони державні України, принципи і історична практика їх визначень // Енциклопедія історії України: У 10 т. — К., 2008. — Т.5. — С. 137–148.

² Дністрянський М.С. Кордони України... — С. 87.

³ Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива. — С. 50–51, 123–125.

⁴ Єфіменко Г., Кульчицький С. Кордони державні України, принципи і історична практика їх визначень // Енциклопедія історії України: У 10 т. — К., 2008. — Т. 5. — С. 141–143.

⁵ Дмитрієнко М.Ф. Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1919–1920 рр. // Укр. іст. журн. — 2003. — № 6. — С. 68–77; 2004. — № 1. — С. 43–52.

⁶ Шабельніков В.І. Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1917–1921 рр. // Вісник Донецького університету, сер. Б: Гум. науки. — 2008. — Вип. 1. — С. 118–123; Ідентичний текст під назвою «Адміністративно-територіальні перетворення в Україні у 1917–1921 рр.» див: Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2009. — Вип. 1. — С. 41–46.

⁷ Сагач О. Зміни в адміністративно-територіальному поділі УСРР на початку 20-х рр. ХХ ст. // Регіональна історія України. Зб. наук. ст. — К., 2010. — Вип. 4. — С. 168–169.

⁸ Кузьменко В.Б. Міжнаціональні відносини в Радянській Україні. (1917–1939 рр.): правові аспекти: монографія. — Одеса. — 2009. — С. 175–321

⁹ Шабельніков В.І. Зміни в адміністративно-територіальному поділі Донбасу у 1917–1930 рр. // Історичні і політологічні дослідження — Зб. наук. праць. — Донецьк. — 2009. — Вип. № 2. — С. 69–75; Шабельніков В.І. Про виділення Донбасу в єдиний адміністративно-територіальний регіон України (1919–1921) // Нові сторінки історії Донбасу. — Зб. наук. ст. — Кн.19. — Донецьк, 2010. — С. 164–170.

¹⁰ Шабельніков В.І. Про виділення Донбасу... — С.165.

¹¹ Максимчук Т.А. Донецкая губерния. История создания (1919–1923гг.) // <http://dn.archives.gov.ua/articles/stat28.htm> Останній перегляд 11.05.2011.

¹² История административно-территориального деления Донецкой области 1919–2000 гг. Сборник документов и материалов. — Донецк. — 2001. — 272 с.

¹³ Галкин Ю. Сборник документов о приграничном споре между Россией и Украиной в 1920-1925 гг. за Таганрогско-Шахтинскую территорию Донской области. — Москва, 2007.

¹⁴ Там само — С. 2.

¹⁵ Ленін В.І. Україна і поразка правлячих партій Росії // В.І.Ленін про Україну. Ч. 2. — 1917–1922. — К., 1969. — С. 22.

¹⁶ Волін М. Історія КП(б)У в стислому нарисі. — Харків, 1931. — С. 71.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. — Т. 1. 4 березня — 9 грудня 1917 р. — К., 1996. — С. 458.

¹⁹ Там само.

²⁰ Здоров А. Український Жовтень: Робітничо-селянська революція в Україні (листопад 1917 — лютий 1918 р.). Одеса, 2007. — С. 168.

²¹ Резолюція І з'їзду Рад про самовизначення України. 12 грудня 1917 р. // Перемога радянської влади на Україні (жовтень 1917 — січень 1918 р). Зб. документів. — К., 1947. — С. 87.

²² Там само. — С. 88.

²³ Третій Універсал Української Центральної Ради. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. — Т. 1. — 4 березня — 9 грудня 1917 р. — К., 1996. — С. 398–399.

²⁴ Кузьменко В.Б. Міжнаціональні відносини в Радянській Україні. (1917–1939 рр.)... — С. 195.

²⁵ Из истории Соввласти на Украине. О Первом Всеукраинском Съезде Советов и Первом Советском Правительстве Украины. // Летопись революции. — 1924. — № 4(9). — С. 171–172.

²⁶ Там само. — С. 172.

²⁷ Там само.

²⁸ Большевицские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918). Сб док. и мат. — К., 1962. — С. 66.

²⁹ Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. — Т. 1. — 1917–1941. — С. 76–77.

³⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 170. — Арк. 8.

³¹ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 — апрель 1918. Сб. док. и мат. в трех томах. — Киев, 1957. — Т. 3. — С. 543.

³² Там само.

³³ Из протокола заседания ЦК РКП (б) о положении партийной работы и состоянии советских организаций на Украине // Большевицские организации Украины в период

установлення і укріплення Советської влади (ноябрь 1917 — апрель 1918). Сб. док. и мат. — К., 1962. — С. 66.

³⁴ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад... — Харків, — 1932. — С. 22.

³⁵ Декрети Советської влади (далі — ДСВ) — Т.П. 17 марта — 10 июля 1918 г. — М., 1959. — С. 123.

³⁶ Постановление ВЦИК об аннулировании Брест-Литовского договора. 13 ноября 1918 г. // Документы внешней политики СССР. — М., 1959. — Т. 1. — С. 565.

³⁷ Там само. — С. 566.

³⁸ Декрет Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України про створення Військової ради Української Радянської Армії // Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920). Збірник документів і матеріалів. — К., 1957. — С. 47.

³⁹ Ленін В.І. Повн. збір. тв. — Т. 37. — С. 224.

⁴⁰ Декрет Совета Народных комиссаров РСФСР о признании независимости Эстляндской Советской республики // Документы внешней политики СССР. — М., 1959. — Т. 1. — С. 603.

⁴¹ Декрет Совета Народных комиссаров РСФСР о признании независимости Советской Республики Латвии; Декрет Совета Народных комиссаров РСФСР о признании независимости Литовской Советской Республики // Документы внешней политики СССР. — М., 1959. — Т. 1. — С. 621–622.

⁴² Постановление Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета о признании Советских Республик Эстляндии, Литвы и Латвии // Документы внешней политики СССР. — М., 1959. — Т. 1. — С. 627.

⁴³ Постановление Президиума ВЦИК о признании независимости Белорусской Социалистической Советской Республики // Документы внешней политики СССР. — М., 1958. — Т. 2. — С. 61.

⁴⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 5.

⁴⁵ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 54.

⁴⁶ Цитовано за: Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — К., 1996. — С. 76.

⁴⁷ ДСВ. — М., 1968. — Т. 4. (10 ноября 1918 — 31 марта 1919). — С. 294.

⁴⁸ Кузьменко В.Б. Міжнародні відносини в Радянській Україні. (1917–1939 рр.): правові аспекти: монографія. — Одеса, 2009. — С. 230

⁴⁹ Бойко Олена. Територія, кордони і адміністративно-територіальний поділ Української Держави гетьмана П.Скоропадського (1918) // Регіональна історія України. Зб. наук. ст. — 2009. — Вип. 3. — С. 223–224.

⁵⁰ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 7, 9.

⁵¹ Там само. — Спр. 18. — Арк. 12.

⁵² Там само. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 47. — Арк. 1; О включении Белгородского уезда в состав Харьковской губернии. // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского Правительства Украины (далі — СУ УССР). — 1919. — № 3. — Ст. 27.

⁵³ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 26.

⁵⁴ Дмитрієнко М.Ф. Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1919–1920 рр. // Укр. іст. журн. — 2004. — № 1. — С. 44.

⁵⁵ Кузьменко В.Б. Міжнаціональні відносини в Радянській Україні. (1917–1939 рр.)... — С. 231.

⁵⁶ Шабельніков В.І. Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1917–1921 рр. ... — С. 120; Шабельніков В.І. Адміністративно-територіальні перетворення в Україні у 1917–1921 рр. ... — С. 43.

⁵⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 47. — Арк. 12

⁵⁸ Там само. — Арк. 9, 13.

⁵⁹ Там само. — Арк. 5.

⁶⁰ Там само. — Арк. 12.

⁶¹ Там само. — Спр. 14. — Арк. 108.

⁶² Там само. — Спр. 47. — Арк. 16.

⁶³ Там само. — Арк. 21.

⁶⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 8.

⁶⁵ Об административном управлении на территории прифронтовой полосы Украины // СУ УСРР. — 1919. — № 8. — Ст. 102.

⁶⁶ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 47. — Арк. 27.

⁶⁷ Там само. — Спр. 15. — Арк. 100.

⁶⁸ Там само. — Спр. 47. — Арк. 38.

⁶⁹ Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива. — С. 123–125.

⁷⁰ Там само. — С. 123.

⁷¹ Там само. — Арк. 123–124.

⁷² В. И. Ленин. Биографическая хроника. — Т. 6. — М., 1975. — С. 147.

⁷³ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 29.

⁷⁴ Там само. — Спр. 18. — Арк. 22.

⁷⁵ Там само. — Спр. 15. — Арк. 110.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 70.

⁷⁹ О Донецкой губернии // СУ УССР. — 1919. — Ст. 73.

- ⁸⁰ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 108.
- ⁸¹ Там само. — Арк. 115.
- ⁸² Шабельніков В.І. Зміни в адміністративно-територіальному устрої України в 1917–1921 рр.... — С. 121; Шабельніков В.І. Адміністративно-територіальні перетворення в Україні у 1917–1921 рр... — С. 43
- ⁸³ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 47. — Арк. 71.
- ⁸⁴ ЦДАГО України — Ф. 1 — Оп. 6 — Спр. 1 — Арк. 96.
- ⁸⁵ Резолюція ЦК РКП(б) про радянську владу на Україні // В.І.Ленін про Україну. Ч. 2. — 1917–1922. — К., 1969. — С. 359.
- ⁸⁶ Ленін В.І. Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікінім // В.І.Ленін про Україну. Ч. 2. — 1917–1922. — К., 1969. — С. 404.
- ⁸⁷ Скрипник М.О. Донбас і Україна // Скрипник Микола. Статті і промови з національного питання. Упор. І.Кошелівець. — Б.м., 1974. — С. 17.
- ⁸⁸ Пролетарська боротьба (Житомир) . — 1919. — 16 листопада.
- ⁸⁹ Там само. — 6 грудня.
- ⁹⁰ Ленін В.І. Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікінім // В.І.Ленін про Україну. Ч. 2. — 1917–1922. — К., 1969. — С. 404.
- ⁹¹ Ленин В.И. Неизвестные документы. 1891–1922. — М., 1999. — С. 306.
- ⁹² В.І.Ленін про Україну. Частина II. 1917–1922. — К., 1969. — С. 461.
- ⁹³ Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). — Ф.р-130. — Оп. 4. — Спр. 505. — Арк. 26.
- ⁹⁴ Російський державний архів соціально-політичної історії (далі — РДАСПІ). — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 62. — Арк. 1.
- ⁹⁵ Собрание узаконений и распоряжений Всеукраинского Революционного Комитета. — № 1. — Ст. 7.
- ⁹⁶ РДАСПІ. — Ф. 17. — Оп. 163. — Спр. 56. — Арк. 1.
- ⁹⁷ Про націоналізацію Кадіївських кокусо-бензольного, ректифікаційного та нафталінового заводів, бувш. артил. відомства й Кадіївського заводу додаткових продуктів бувш. «Гайнріх Копперс». // Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету. — 1920. — Ст. 37.
- ⁹⁸ Протоколы Президиума Высшего Совета Народного Хозяйства. 1920 год. Сб. док. — М., 2000. — С.89.
- ⁹⁹ Про державні взаємовідношення між УСРР та РСФРР // ЗЗ УСРР. — 1920. — Ст. 245.
- ¹⁰⁰ Там само.
- ¹⁰¹ Постановление о включении членов Украинского Центрального Исполнительного Комитета в состав Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета // ДСВ. — Т. IX. — Июнь–июль 1920. — М., 1978. — С. 106.

- ¹⁰² РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 55. — Арк. 1.
- ¹⁰³ Там само. — Арк. 3.
- ¹⁰⁴ ДСВ. — Т. VII. (10 декабря 1919 — 31 марта 1920). — М., 1968. — С. 123.
- ¹⁰⁵ РДАСП. — Ф. 17. — Оп. 3. — Спр. 57. — Арк. 1.
- ¹⁰⁶ ДСВ. — Т. VII. (10 декабря 1919 — 31 марта 1920). — М., 1968. — С. 121.
- ¹⁰⁷ История административно-территориального деления Донецкой губернии, Сталинской и Донецкой области. — Донецк, 2001. — С. 7.
- ¹⁰⁸ Про Уккратрударм. // Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету. — Ст. 18.
- ¹⁰⁹ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 864. — Арк. 1.
- ¹¹⁰ В.І.Ленін про Україну. Частина II. 1917–1922.- К., 1969. — С. 427.
- ¹¹¹ Постановление Совета Украинской Трудовой Армии № 15 15 марта 1920 года // Сталин И.В. Сочинения. — Т. 17. — Тверь, 2004. — С. 106; Трудовая Армия. — 1920. — № 3. — 27 марта; ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 555. — Арк.1; Про усталення меж і складу Донецької губернії // Вісті ВУЦВК — 1920. — 18 квітня.
- ¹¹² ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 562. — Арк. 10.
- ¹¹³ Там само. — Спр. 558. — Арк. 19.
- ¹¹⁴ Там само. — Спр. 554. — Арк. 11.
- ¹¹⁵ Про Уккратрударм // Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету. — Ст. 18.
- ¹¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 554. — Арк. 3.; Постановление Совета Украинской Трудовой армии № 8. 25 февраля 1920 года // Сталин. Сочинения. — Т. 17. — Тверь, 2004. — С. 94.
- ¹¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 573. — Арк. 27.
- ¹¹⁸ ДСВ. — Т. VII. (10 декабря 1919 — 31 марта 1920). — М., 1968. — С. 586.
- ¹¹⁹ ДАРФ. — Ф. 5677. — Оп. 1. — Спр. 83. — Арк. 4.
- ¹²⁰ ДСВ. — Т. VII. (10 декабря 1919 — 31 марта 1920). — М., 1968. — С. 586.
- ¹²¹ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 784. — Арк. 11.
- ¹²² Галкин Ю. Сборник документов о приграничном споре между Россией и Украиной в 1920–1925 гг. за Таганрогско-Шахтинскую территорию Донской области. — Москва, 2007. — С. 9–10.
- ¹²³ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 563. — Арк. 6.
- ¹²⁴ Там само.
- ¹²⁵ ДАРФ. — Ф. 5677. — Оп. 1. — Спр. 83. — Арк. 13.
- ¹²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 562. — Арк. 10.
- ¹²⁷ ДАРФ. — Ф. 5677. — Оп. 1. — Спр. 83. — Арк. 12; Те ж саме: ЦДАВО України. — Ф.2. — Оп.1. — Спр.562. — Арк.11.

- ¹²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 562. — Арк. 18.
- ¹²⁹ Про усталення меж і складу Донецької губернії // 33 УСРР. — 1920. — Ст. 121.
- ¹³⁰ Там само.
- ¹³¹ ДАРФ. — Ф. 5677. — Оп. 1. — Спр. 83. — Арк. 26.
- ¹³² Галкин Ю. Сборник документов о приграничном споре... — С. 11.
- ¹³³ ДАРФ. — Ф. 5677. — Оп. 1. — Спр. 83. — Арк. 29.
- ¹³⁴ Галкин Ю. Сборник документов о приграничном споре... — С. 12–13.
- ¹³⁵ Там само. — С. 14.
- ¹³⁶ ДАРФ. — Ф. 5667. — Оп. 3. — Спр. 84, — Арк. 1–3, 8.
- ¹³⁷ Там само. — Оп. 1. — Спр. 83. — Арк. 51.
- ¹³⁸ Там само — Арк. 35.
- ¹³⁹ Там само. — Оп. 2. — Спр. 293. — Арк. 3.
- ¹⁴⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 175. — Арк. 8.
- ¹⁴¹ Галкин Ю. Сборник документов о приграничном споре... — С. 16.
- ¹⁴² ДАРФ. — Ф. 5677. — Оп. 2. — Спр. 293. — Арк. 4.
- ¹⁴³ Галкин Ю. Сборник документов о приграничном споре... — С. 16.
- ¹⁴⁴ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 573. — Арк. 27.
- ¹⁴⁵ Протоколы Президиума Высшего Совета Народного Хозяйства. 1920 год. Сб. док. — М., 2000. — С. 318.
- ¹⁴⁶ Про союзний договір поміж УСРР та РСФРР// 33 УСРР. — 1921. — Ст. 93.
- ¹⁴⁷ Там само.